

Te Aorerekura

Ko e Laumālie Tu'uloa 'o e 'Ofá

Ko e Fokotu'utu'u Fakafonua ke Fakangata 'a e Fakamamahi
'i he Fāmilí mo e Fakamamahi Natula Fakalieliá

Te Aorerekura: ko e laumālie tu‘uloa ‘o e ‘ofá

*“E hoki ki uta ka tae atu koe,
huri matawaho-kei reira te
mātauranga a te Māori.*

*Foki atu ki ho lotó, pea ‘i ho‘o
a‘u ki aí, sio atu mei ai ki tu‘a-
te ke ‘ilo ai ‘a e ‘elito mo‘onia
‘o ho‘o tangata‘i pe fefine‘i
Maulí.”*

–ko Pāpā Hohepa Delamere

*‘Oku mau tatau atu kia Pāpā Hohepa Delamere ‘a ia kuó ne mama‘o
atú, ko ha tohunga ‘iloa na‘e ‘i ai ‘a ‘ene ngaahi fehokotaki mo
e Te Whānau-ā-Apanui. ‘Oku kātoi ‘i he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá
‘a e tukufakaholo hifo meia Pāpā Hohepa ‘o e fakaakeaké mo e
tukutukulaumea atu ‘o e ‘ilo loloto angé. ‘Oku kāinga ‘a hono hingoá,
Te Aorerekura, mo e wānanga (ako‘anga) ‘o e fa‘unga ‘ilo faka‘atamai
na‘e ako‘i ‘e Pāpā Hohepa pea na‘e ui ko e Matariki.*

Ko e talanoa ‘o e Te Aorerekura

Ko e Te Aorerekura ‘oku ‘i ai ‘a hono ongo konga pau ‘e ua – **Aorere** pea mo e **kura**.

Fakatatau ki he tala ‘o e kakai Maulí, ‘oku ha‘u ‘a Aorere meí he pupunga fetu‘u ‘okú ne fakafononga holo ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá ke ma‘u ‘a e ‘iló mo e mahinó. ‘Oku fakapapau‘i ‘e Aorere ‘a e malu mo e hao ‘a e fononga holo ‘a hono kāingá ‘i he‘enau fononga‘ia ‘a e ngaahi ‘otu langi taukakapá. ‘Oku fehokotaki fakaenatula ‘a Aorere ki he whatumanawa (taumama‘o meí he tatae ‘a e ‘atamaí); pūmanawa (ongo‘i lotó) mo e manawa (mafú). ‘Oku tuku atu ‘e Aorere ‘a e ivi fakamo‘ui ‘o fou ‘i he whatumanawa ke fakafoki ke potupotu-tatau mo tokamālie ‘a e tapa kotoa pē ‘o e toiora (tō‘onga mo‘ui) ‘o ha tokotaha.

‘I ha tu‘unga fakaeonopooní, ‘oku fa‘a angamaheni‘aki ‘a hono liliu ‘o e lea kura ke ‘uhinga ko e “apiako”. Ka neongo ‘ení, ‘i he tukufakaholó ‘okú ne kātoi ‘i loto ‘a e ngaahi fakakaukau loloto ange ki he ‘iló, kau ai ‘a hono fakakaukau‘i ‘o e:

- ngaahi a‘usia, ngaahi vakai, mo e ngaahi filosofia ‘o e mo‘uí mo e toiora; pea mo e
- ‘ilo ki he ngaahi filosofiá - ko e feinga ke mahino‘i ‘a e māmani fakanatulá mo e fakalaumālié.

‘Oku ‘uhinga ‘a e kura ki hono vahevahe atu ‘o e ‘iló – meí he tokotaha ki he tokotaha ‘o fou ‘i he leá, taumu‘á, fakakaukau, ngāué mo e ongó. ‘Oku toe ‘uhinga foki ‘a e kura ki he ngaahi fengāue‘aki (‘o hangē ko ha ngaahi a‘usia fakamanavahē mo e fakaakeake fakavaha‘a-to‘utangata) ‘oku hala atu ‘i ha ngaahi tafa‘aki mo ha ngaahi vaha‘a taimi kehekehe.

Ko e Te Aorerekura ko hano tuifio ia ‘o e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku fakafofonga‘i ‘e he aorere mo e kura. ‘Oku fokotu‘u ‘e he Te Aorerekura ‘a e ngaahi le‘o mo e ngaahi fiema‘u ‘a e kāingá, hapū, iwi, mo e ngaahi komiunitií ‘o tu‘uloto ‘i hono uhó peá ne ‘oatu ‘a e ngaahi me‘angāue mo e ngaahi nāunau ‘oku fiema‘u ke fakalato‘aki ‘a ‘enau ngaahi fiema‘ú.

‘Oku fakahoko ‘ení ‘e he Te Aorerekura ‘aki ‘a ‘ene fakamamafa‘i ‘a e mahu‘inga ‘o e kakaí, kāingá, hoto ‘ilo‘i‘angá, ‘iló mo e akó, mo e ngaahi fehokotaki‘anga fakae‘ātakaí pea mo ‘enau ngaahi uesia ‘a e tō‘onga mo‘ui fakaesino, fakae‘atamai, fakaeloto, fakalaumālie mo fakasōsiale ‘a e kakai.

Ko e ‘uhinga ‘o e Te Aorerekura: ko e laumālie tu‘uloa ‘o e ‘ofá

‘Oku mahulu hake ‘a e Te Aorerekua ia ‘i he hingoa ‘o e fokotu‘utu‘u fakafonua (national strategy) ki hono fakangata ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Ko e Te Aorerekura ko e vaka ia ‘okú ne fakafuo mo fakasino ‘a e laumālie tu‘uloa ‘o e ‘ofá, ‘o makatu‘unga ‘i he ngaahi fakafeikau‘aki ‘i he vaha‘a ‘o e:

- **toiora (tu‘uloa):** ‘oku felāve‘i ‘ení mo hono malu‘i mo hono ohi hake ‘o e ‘amanaki lelei ‘oku ‘i loto ‘i he tokotaha kotoa pē ‘aki ‘a hono fakatupulaki mo hono langa hake ‘o e ‘ilo ‘oku fiema‘u ke ola lelei ai ‘a hono ngaahi halá ki ha toiora ‘oku matauhi mo tu‘uloa.

- **wairua (laumālié):** ‘oku felāve‘i ia mo e ‘elito mo e ngaahi fehokotaki ‘i he vā ‘o e kakaí mo e māmani ‘okú ne ‘ātakai‘i kinautolú. ‘Oku fehokotaki ‘ení ki he mo‘ui kītakí mo e toiora pea kuo pau ke malu‘i ia mo ‘ō‘ofaki ke hoko ‘o tu‘uloa ‘a e toiora.

- **aroha (‘ofa):** ‘oku felāve‘i ia mo e foaki atu mo e ma‘u mai ‘o e ngaahi fakahā‘anga ‘o e tō‘onga ‘ofá–hangē ko e ‘ofá, anga‘ofá, anga tokangá, fakaakeaké, fai‘ofá, feongo‘i‘akí, mo e faka‘apa‘apá. Ko e aroha (‘ofa) ko ha makatu‘unga ia ke langa hake ai ha ngaahi vā ma‘ui‘ui mo lelei; ki ha fetu‘utaki mo ha fepoupouaki ‘i he vaha‘a ‘o ha kakai pea ma‘á ha kakai; pea ke fakapapau‘i ‘a e malu mo hao mo e tu‘uloa ‘a e toiora ‘o e tokotaha kotoa pē.

‘Oku ‘oatu ‘e he Te Aorerekura ‘a e maama ke ne tataki ‘a e hala fonongá

‘Oku lālanga atu ‘e he Te Aorerekura ‘a e wairua ki he kupesi mo e ngaahi makatu‘unga ‘o e Fokotu‘utu‘ú. Ke ma‘u ha ola lelei, kuo pau ke fenāpasi ‘a hono fakahoko ‘o e Fokotu‘utu‘ú mo e ngaahi ngāué mo e ngaahi tikanga (founiga) ‘a e Te Aorerekura. Ko e Te Aorerekura ‘okú ne:

- fakapapau‘i ko e kakai ko ia ‘oku uesia ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí pea mo e/pe fakamamahi natula fakalieliá ‘oku ‘ikai ke nau tuenoa. ‘Oku fekau‘aki ‘a e kakaí pea ‘oku matauhi kinautolu ‘e he ‘ofa mei honau tukufakaholó, kāingá mo e ngaahi komiunitií.
- fakaai ha maama ‘o e faka‘amanakí ki he kakai mo e ngaahi komiunitií ‘oku nau faka‘amu ki ai mo fiema‘u lahi taha iá. Ko ha ui ‘ení ‘oku tu‘uloa ke malu‘i ‘a e tangata ‘i lotó pea ke ‘ō‘ofaki mo fakatupulaki ‘a e ‘amanaki lelei ‘oku ‘i loto ‘i he tokotaha kotoa pē.
- fakaai atu ‘a e maama ke ne tataki ‘a e hala fonongá, ivi mo e ‘ilo ‘e fiema‘u ‘e he tokotaha kotoa pē ‘oku uesia ‘e he tā fakamamahí ‘i he‘enau fononga fakatāutaha atu ki he toiora.

Talamu'a meí he Minisitaá

'I hoku lakanga ko e fuofua Minisitā ki hono Ta'ota'ofi 'o e Fakamamahi 'i he Fāmilí mo e Fakamamahi Natula Fakalieliá, 'oku ou lau ko hoku koloa ke u fakafe'iiloaki atu 'a e Te Aorerekura, ko 'etau fuofua fokotu'utu'u fakafonua ia ki hono fakangata 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

'Oku fokotu'u 'e he Te Aorerekura ha loto vilitaki fakatokolah i ke kamata'i ha ngaahi 'api nofo melino 'oku tupulaki ai 'a e fānaú, fāmilí mo e kāingá; ke malava ke 'i ai ha ngaahi komiuniti malu 'oku faka'apa'apa'i ai 'a e kakai kotoa pē; pea ke poupou'i 'a e tu'unga lelei 'a e mo'ui 'a hotau fonuá. 'Okú ne fakaofonga'i ha liliu 'i he'etau fononga atu ke fakafepaki'i 'a e fakamamahí 'i hotau ngaahi 'apí mo hotau ngaahi komiunitií.

Ko e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ko e ongo mā'anga lahi taha ia 'o hotau fonuá. 'Oku hā 'i he ngaahi fika sitetisitiká 'ata'atā pē ha 'imisi fakalilifu, 'o toe kovi ange 'i he taimi 'oku tau toe vakai atu ai ki he fu'u si'isi'i pango 'o hono lipoootí. 'Oku 'ikai ke toe fakalaualau komiuniti, matakali mo fakatu'utuunga fakasōsiale 'a e tā fakamamahí ia mo e maumau 'okú ne fakatupú. Ko e 'uhinga ia 'oku fakatokanga'i ai 'e he Te Aorerekura 'e osi ha to'utangata ia kae toki malava ke hoko 'a e ngaahi liliu fakasōsiale 'oku fiema'u ke a'usia'aki 'a 'emau vīsoné.

'Oku ho'ata meí he Te Aorerekura 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki na'a mau fakahoko mo e ngaahi komiuniti 'i he tapa kehekehe 'o e fonuá. 'Okú ne langa hake meí he ngāue 'a e kakai tokolah i kuo nau luva 'enau mo'ui ki hono faitokonia 'o kinautolu 'oku nau tofanga 'i ha faingata'a pe ki hono fakalelei'i 'o e fa'unga ngāue, 'o hangē ko e Interim Te Rōpū mo 'enau lipooti ko e Te Hau Tangata. Ko e teke ko 'eni ke ma'u ha ngaahi 'ilo lolotó, pea mo e loto fie ngāue 'a e ngaahi sekitoá na'a nau tokoni mo fakaloto lahi kia Brad Totorewa (Ngaati Naho) meí he Tuu Oho Mai Services ke ne ngāue'aki 'a e hingoa ko e Te Aorerekura ke ui'aki 'a e fokotu'utu'u fakafonua ko 'ení.

'I loto 'i he Fokotu'utu'u, kuo mau fakahaa'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke mau fakahoko 'aki ha ngaahi liliu pea 'oku mahino 'oku fiema'u ha ngāue fakataha ki ai 'a e ngaahi va'a ngāue kotoa 'a e pule'angá. 'Oku mau 'ilo ko e tefito'i me'a ki he' emau ma'u ha ola 'oku leleí ko ha'amau lava 'o fengāue'aki fakataha pea mo 'emau loto fie ngāue 'i ha ngaahi founiga kehekehe.

Kuo fa'u 'a e Palani Ngāué (Action Plan) ke ho'ata meí ai 'a e fiema'u ni. Te mau fengāue'aki fakataha mo homau ngaahi hoa ngāue 'i he ngaahi komiunitií ke fakafo'ou 'a e ngaahi ngāué ni.

Kuo fokotu'u 'a e Te Aorerekura 'o uho'aki 'a e Talite 'o Uaitangí (Te Tiriti o Waitangi) pea mo e tataki 'a e kakai Maulí. 'E malava ai ha ngaahi founiga fakakaukau fo'ou, 'o tohoaki meí he ngaahi 'ilo tu'ufonuá pea mo hono fakalelei'i 'a e malava 'a e ngaahi va'a ngāue 'a e pule'angá 'o fengāue'aki fakataha mo e tangata whenua. 'E tokoni 'a e founigá ni ke fakalelei'i ai 'a e ngaahi ola 'oku ma'u 'e he tokotaha kotoa 'i ha tapa pē 'o e fonuá.

'Oku ou hounga'ia ai pē 'i he fale'i mo e tataki 'a e kau taukapo mo e kau matotao 'oku nau ngāue faka'utumauku ma'a e, pea fakataha mo e, ni'ihī 'oku uesia 'e he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Ko e me'a mahu'inga tahá, 'oku ou fie fakatokanga'i 'i henī 'a kinautolu kotoa pē na'a nau fe'ao - pe 'oku nau lolotonga fe'ao - mo e ngaahi founiga fakamamahí ni. 'Oku 'ikai malava 'a e tokotaha kotoa pē ia 'o lea hake ka 'oku taau ke ma'u atu ha fakaakeake mo ha poupou ma'a e tokotaha kotoa pē.

Fakamālō atu kiate kimoutolu kuo mou hiki hake homou le'ó ke hoko ai ha liliu pea mo mou vahevahe mai 'a ho'omou ngaahi a'usiá ke ne fakafuo 'a e kaha'u. 'Oku ou lave'i 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ke mau fakahokó mo ha ngaahi faka'amu ke a'usia. 'E tataki mo fakaivia kotoa kitautolu 'e he Te Aorerekura 'i he'etau nga'unu fakataha atu ki mu'a.

I ore a te tuatara ka puta ki waho

'Oku solova ha palopalema 'aki 'a e hokohoko atu 'a hono kumia 'o ha ngaahi solova'anga.

Hon Marama Davidson

Minisitā ki hono Ta'ota'ofi 'o e Fakamamahi 'i he Fāmilí mo e Fakamamahi Natula Fakalieliá

Fakahokohokó

Talamu'a meí he Minisitaá	4
Fakahokohokó.....	5
Fakamatala Fakanounou	6
Fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalielia 'i Aotearoa Nu'u Silá.....	10
Fa'u 'o ha Fokotu'utu'u Fakafonua.....	16
Te Aorerekura	24
Moemoeā – Misí mo e vīsoné	27
Tukunga iho – Ngaahi Olá	28
Whanonga pono – Ngaahi tefito'i tui.....	30
Ko e ngaahi liliú	31

Liliu 'Uluakí: Nga'unu atu ki ha mo'ui tu'unga lelei 'oku makatu'unga 'i he ngaahi mālohungá	32
Liliu Uá: Nga'unu atu ki hono fakaivia 'o e ngaahi komiunitií	38
Liliu Tolú: Nga'unu atu ki ha kau ngāue 'oku poto, taukei fakae'ulungāanga mo tu'uloa	44
Liliu Faá: Nga'unu atu ki hano fakapa'anga 'o ha 'uluaki founga ki he ta'ota'ofi	50
Liliu Nimá: Nga'unu atu ki ha ngaahi founga ngāue 'oku malu, ma'u ngofua, mo mā'opo'opo.....	56
Liliu Onó: Nga'unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké.....	62
Ako mo muimui'i 'a e fakalakalaka kuo hokó	68
Faka'uhinga Leá	73
Ngaahi Ma'u'anga Fakamatalá	75

Fakamatala Fakanounou

Ko e taumu'a 'o e Te Aorerekura ko hono fokotu'u atu 'o ha fa'unga ngāue ke fakangata'aki 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ke ne teke 'a e ngāue 'a e pule'angá 'i ha founa mā'opo'opo pea mo faka'ai'ai 'a e poupou meí he kakai 'o e fonuá mo ha ngāue 'i he komiunitií. Te ne toe hiki hake foki 'a e taliui 'a e sekitoa fakapolitikalé mo e fakapule'angá 'aki 'a hono fokotu'u atu 'o e ngaahi me'a 'oku tukupā ki ai 'a e pule'angá ke fakahokó pea mo e founa ke fua'aki mo līpooti atu 'aki 'a e ngaahi fakalakalaka kuo hokó.

'Oku kehe 'a e Te Aorerekura ia meí he me'a kuo tuku'au mai mei mu'á. 'Okú ne fokotu'u ha vīsone 'oku makatu'unga 'i he tu'unga lelei 'a e mo'ú mo e ngaahi mālohungá, ki hono fakangata 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. 'Oku 'i a 'a e tokanga mālohi ange ki he 'uluaki founa ta'ota'ofí, fakaakeaké, pea mo e fatongia mahu'inga 'o e tangata whenua mo e kau taki fakakomiunitií ki hono a'usia 'o ha liliu 'oku fakavaha'a-to'utangata. 'Okú ne kumi mo ngāue atu ki he ngaahi tupu'anga 'o e fakamamahí, 'o fiema'u 'a e taliui meí he kakai 'oku nau fakahoko 'a e fakamamahí pea poupou'i kinautolu ke nau liliu. Ko e taliu'i 'oku toe fiema'u foki ia meiate kinautolu 'oku nau ngāue atu ki he fakamamahí, kau ai 'a e pule'angá. 'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e pule'angá ke tauhi 'a e kakaí ke nau malu mo hao pea 'oku 'i ai 'a hono lakanga mahu'inga 'i he'ene ngāue'aki 'a 'ene ngaahi founa ngāué, ngaahi tu'utu'uni ngāué mo e ngaahi lao fakapule'angá ke tu'uaki atu 'aki 'a e malu mo hao, vahevahe taaú mo e kau maí. 'Oku toe lahi ange 'a hono fakatokanga'i 'o e fihi mo e kehekehe 'o e ngaahi a'usia 'a e kakaí, ngaahi fāmilí mo e kāingá pea mo e ngaahi ngāue kehekehe 'oku fakahoko taimi totonu, pea mo e ivi fakaengāue 'oku fiema'u ke fakalato'aki 'a 'enau ngaahi fiema'ú. 'Okú ne toutou fakatahataha'i mai ai 'a e tangata whenua, ngaahi komiunitií, ngaahi sekitoa mataotaó mo e pule'angá ke nau fevahevahe'aki 'a 'enau 'iló pea mo ngāue fakataha.

'Oku mā'olunga 'aupito 'i Aotearoa Nu'u Sila 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'o ne holoki ai ki lalo 'a e tu'unga lelei 'a e mo'ui 'a e fāmilí mo e kāingá. Ko kinautolu 'oku nau fehangahangai mo e ngaahi faingata'a'ia kehekehe 'i hanau fakamo'ulaloa'i pea mo e filifilimānakó, 'oku lahi kehe ange 'a honau uesiá. 'Oku fiema'u ke mahino'i 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'aki 'a e puipuitu'a 'o e ngaahi tui mo e tō'onga fakasōsiale 'oku lahi 'a 'ene mafolá. 'Oku fakafuo 'e he ngaahi tui fakatupu maumau felāve'i mo e mafaí, ngaahi tu'unga 'o e tangatá mo e gefiné, pea mo e ngaahi 'ilo'i'angá, 'a e ngaahi 'amanaki ki he founa fakafōtunga 'a e kakaí.

Ko e Te Aorerekura ko e fokotu'utu'u ia 'oku fokotu'u atu ai ha hala fononga fakalūkufua ma'á e pule'angá, tangata whenua, ngaahi sekitoa mataotaó, mo e ngaahi komiunitií.

Ko e moemoeā (misi mo e vīsone) ki he liliú 'oku pehē:

Ko e kakai kotoa pē 'o Aotearoa Nu'u Silá 'oku nau mo'ui mo tupulaki; 'oku fakautuutu hake mo matauhí 'a e tu'unga lelei 'a 'enau mo'ú koe'uhí he 'oku nau malu mo hao mo faitokonia kinautolu ke nau ma'u ha mo'ui 'oku 'ata'atā meí he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

'Oku takiekina 'a e Fokotu'utu'u 'e he ngaahi tefito'i tui 'e nima, ko e whanonga pono: vahevahe taaú mo e kau maí (equity and inclusion), 'ofá (aroha), hōhōa-tataú mo e me'a 'oku taau ke fakahokó (tika and pono), faitahá (kotahitanga) mo e tauhi fonuá (kaitiakitanga).

'Oku tu'upou pea fakaivia 'a e Te Aorerekura 'e he Talite 'o Uaitangí (The Treaty of Waitangi | Te Tiriti o Waitangi). 'E fenāpasi 'a e lao, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa ngāue 'a e pule'angá ki hono fakangata 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, mo e taumu'a mo e ngaahi kupu 'o e Te Tiriti.

‘Oku hā mai meí he ngaahi fakamo‘oní mo e lau ‘a e ngaahi komiunití ko hono a‘usia ‘o e misí mo e vīsoné pea mo e ngaahi olá ‘e fiema‘u ki ai ha ngaahi liliu ‘e ono ki he founiga ‘e fengāue‘aki fakataha ai ‘a e tangata whenua, ngaahi sekitoa mataotaó, ngaahi komiunití mo e pule‘angá.

Liliu ‘Uluakí: Nga‘unu atu ki ha mo‘ui tu‘unga lelei ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá

Ohi ha founiga ngāue ‘oku makatu‘unga ‘i he tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá ‘a ia ‘e fā‘ūtaha ki ai ‘a e ngaahi tapa kotoa pē, ‘aki hono ohi ‘o e sīpinga Tokotoru ‘o hu‘u ai ‘a e tokangá ki hono liliu ‘o e ngaahi tūkunga fakasōsiale, ngaahi tu‘unga mo e ngaahi ‘ulungāanga angamaheni ‘oku nau kei paotoloaki ‘a e ngaahi tō‘onga fakatupu maumaú.

Liliu Uá: Nga‘unu atu ki hono fakaivia ‘o e ngaahi komiunití

Faka‘ai‘i ‘a e ngaahi komiunití ‘aki ‘a e ngaahi vā ‘oku tu‘uloa, fefalala‘aki mo ha ngaahi faitu‘utu‘uni ‘oku fakatefito ‘i he Te Tiriti, pea fevahevahe‘aki ‘a e ngaahi fakamo‘oni ki he ngaahi me‘a ‘oku ngāue leleí.

Liliu Tolú: Nga‘unu atu ki ha kau ngāue pōto‘i, taukei fakae‘ulungāanga mo tu‘uloa

Fakapapau‘i ‘oku fakapa‘anga mo fakanāunau ‘a e kau ngāue mataotaó, kau ngāue fakalūkufuá mo e kau ngāue ‘i tu‘a meí he fa‘unga ngāué ke nau ngāue atu, fakaakeake mo ta‘ota‘ofi pea fakamalava hono ma‘u ‘o ha tu‘unga mo‘ui ‘oku leleí, ‘i ha founiga malu mo hao.

Liliu Faá: Nga‘unu atu ki hano fakapa‘anga ‘o ha ‘uluaki founiga ki he ta‘ota‘ofi

Fakapa‘anga ha founiga ngāue ‘oku fā‘ūtaha pea makatu‘unga ‘i he Te Tiriti ki hono toe fakamālohi‘i ange ‘o e ‘uluaki founiga ki he ta‘ota‘ofi.

Liliu Nimá: Nga‘unu atu ki ha ngaahi ngāue ‘i ha founiga malu, ma‘u ngofua, mo mā‘opo‘opo

Fakapapau‘i ‘oku lava ke ma‘u, malu mo mā‘opo‘opo ‘a e ngaahi ngāue ‘oku nau fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u paú, ‘oku ‘ikai ke nau toe paotoloaki ha a‘usia fakamanavahē, pea ‘oku a‘usia ‘a e malu mo haó mo e taliuí.

Liliu Onó: Nga‘unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké

Hiki hake ‘a e mafai ngāue ki he fakaakeaké ke fakatokanga‘i mo ngāue atu ki he ngaahi a‘usia fakamanavaheé, ma‘á e kakaí mo e kāingá.

Ko e ngaahi liliú ni ‘e fakahoko ia ‘o fakafou ‘i he ngaahi ngāue ‘oku fakataumu‘a-pau, fakataimi-pau pea fakapa‘anga ke ne fakamālohi‘i ‘a e anga ‘o e ngāue mo e ako ‘a e pule‘angá fakataha mo e tangata whenua, ngaahi komiunití mo e ngaahi sekitoa mataotaó ke a‘usia ai ‘a e ngaahi olá.

Ko e Te Aorerekura ko ha fokotu‘utu‘u ta‘u 25 ia koe‘uhí he ‘e fiema‘u ke matauhi ha fakapa‘anga mo ha tokanga mavahe ‘oku fe‘unga mo ha to‘utangata ke fakamālohi‘i ai ‘a e ngaahi fa‘unga malu‘í pea malava ai ‘a e ngaahi liliu fakasōsiale ‘oku fiema‘u ‘i Aotearoa Nu‘u Silá. Ka neongo iá, te mau kumi ha ngaahi founiga fakalelei mahino ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e Fokotu‘utu‘ú.

‘Oku mau ‘amanaki ‘e fakaola ‘e he Te Aorerekura ‘a e ngaahi takiekina ko ‘ení ‘i he fa‘unga ngāue ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá:

- Tukupā ‘a e pule‘angá ke ngāue atu ki he ngaahi tūkunga fakasōsiale mo e ngaahi ‘ulungāanga ‘oku iku atu ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá
- Fa‘u, tataki mo fakahoko ‘e he ngaahi komiunitií ha ngaahi founiga solova‘anga ‘e hoko ai ha liliu
- Fengāue‘aki lelei ange ‘a e pule‘angá mo e ngaahi komiunitií
- Kau ngāue ‘oku poto, taukei fakae‘ulungāanga, mo tu‘uma‘u
- Felotoi fekau‘aki mo e ‘uluaki founiga ta‘ofi
- Fakafehokotaki pea faingofua hono foua ‘o e ngaahi sēvesí.

‘E kaunga fakahangatonu atu ‘eni ki he kakai kotoa pē:

- ‘E mahino ki he fānaú mo e to‘utupú ‘a e ngaahi vā ‘oku lelei, founiga ki he kumi ha tokoni, pea mo e lava ke ma‘u ha ngaahi sēvesi ‘oku fakataumu‘a-pau kiate kinautolu
- ‘Oku malu‘í, malu mo hao pea faitokonia ‘a kinautolu ‘oku nau foua ‘a e fa‘unga fakamaau‘angá
- ‘Oku faitokonia ‘a e kakai fakafo‘ituitú mo e kāingá ke nau fakaakeake mo ikuna‘i ‘a e a‘usia fakamanavahē ‘o e fakamamahí
- ‘E lava ke ma‘u atu ‘e he tangata whenua, kakai Pasifikí, ngaahi komiunitií fakamatakálí, ngaahi komiunitií LGBTQIA+, kau toulekeleká, fānaú mo e to‘utupú, pea mo e ngaahi komiunitií ‘a e kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó, ha ngaahi sēvesi mo ha tokoni fakataumu‘a-pau
- ‘E lava ke ma‘u atu ‘e he kakai fefine, wāhine Māori mo ha ni‘ihī kehe ‘oku uesia ‘e he fakamamahí ha tokoni mā‘opo‘opo mo fakakau kinautolu ki ai ke fakapapau‘i ‘oku nau malu mo hao
- ‘Oku taliui pea faitokonia ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ke nau liliu ai
- Holo hifo ‘a hono kei kātaki‘i ‘o e fakamamahí mo e ‘ikai ha vahevahe taaú ‘i he kotoa ‘o Aotearoa Nu‘u Silá
- Fakahoko ‘e he ngaahi fāmilí mo e kāingá ha ngāue ke ta‘ofi ‘a e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahi fakalieliá

‘Oku faka‘ilonga‘i mai ‘e he Te Aorerekura ha fononga fakavaha‘a-to‘utangata atu ki ha mo‘ui ‘oku tūkunga lelei. ‘Oku ‘uhinga ia ‘e ‘ikai ke tau kamata atu pē mo e kotoa ‘o e ngaahi tali ki aí. ‘I he fononga fakataha atu mo e ngaahi liliu ‘e onó, ‘oku fiema‘u ke tau kamata langa hake ha fa‘unga ngāue ‘oku ako ma‘u pē, he ko e lahi ange ko ia ‘o e fakamatala ‘oku tānaki, ngaahi fakatotoló mo e ngaahi fakamo‘oni ‘oku ma‘ú, ‘e lava ke vahevahe atu ‘eni pea langa hake mei ai ke fakalakalaka ki mu‘a ‘a e founiga ngāué. Ko e ako ko ‘ení ‘e poupou ki ai ha ngaahi vā fengae‘aki ‘oku toe mālohi ange, kau ki ai ‘a e ngaahi faingamālie hokohoko ke fai ai ha ngaahi fakatahataha ‘o talanoa mo feako‘aki.

Fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalielia ‘i Aotearoa Nu‘u Silá

‘Oku ma‘u ‘e Aotearoa Nu‘u Sila ha ngaahi tu‘unga mā‘olunga ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá

‘Oku fakatupu ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ha maumau lahi ‘i he mamahi, faingata‘a‘ia mo e hokohoko atu ‘a e mamahi meí ha ngaahi a‘usia fakatupu manavaheé. Ko e maumau ko ‘ení ‘okú ne uesia ai ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kakai, ngaahi fāmilí, kāingá mo e ngaahi komiunití. ‘Oku uesia ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘a e ngaahi kupu kotoa ‘o e sōsaietí pea ‘oku toe lahi makehe ange ‘a ‘ene uesia ‘a e kakai fefiné, fānaú mo e to‘utupú, tangata whenua, kakai Pasifikí, kakai ‘oku ‘i ai hana faingata‘a‘ia fakaesinó, ngaahi komiunití LGBTQIA+, ngaahi komiunití fakamatakálí, pea mo kinautolu ‘oku nau mo‘ua ‘i ha ngaahi tu‘unga mo‘ulaloa mo e filifilimānako kehekehe (DPMC, 2019; Ministry of Justice, 2021; Fanslow, Hashemi, Gulliver, and McIntosh, 2021).

Ko e fekaunga‘aki ‘a e kakai ‘oku nau kau ki ha taha pe lahi ange ‘o e ngaahi kulupu ‘oku nau mo‘ua ‘i ha filifilimānako mo e nofo mo‘ulaloá ‘e toe ala iku atu ia ki ha ngaahi a‘usia kehekehe ‘o e fakamamahí mo e tu‘u lavea ngofuá. ‘I hono mahino‘i ‘o e fekaunga‘aki ko ‘ení, ‘oku tau ma‘u ai ha ‘imisi kakato ange ‘o e ngaahi a‘usia kehekehe ‘oku mo‘ua ai ‘a e kakaí pea mo e uesia ‘e he fakamamahí ‘a e ngaahi me‘á ni. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku tau ma‘u ai ha mahino ‘oku lelei ange fekau‘aki mo e ngaahi fakafe‘atungia ki he kumi ki ha tokoni, pea lava ai hano fa‘u mo fakahoko atu ‘o ha ngaahi tokoni ke fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘oku fihí pea mo faka‘ehi‘ehi mei hono kei paotoloaki atu ‘o e ngaahi tōkehekehe ‘i he vahevahe tataú ‘i he sōsaietí.

‘Oku feinga ‘a e Te Aorerekura ke fakangata ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí

Ko e fakamamahi ‘i he fāmilí ko ha fa‘ahinga sīpinga fakae‘ulungāanga ia ‘okú ne fakamāloha, pule‘ia pe fakahoko maumau, ‘i loto ‘i ha vā fakatāutaha vā ofi (FVDRC, 2016). ‘Oku kau ai ‘a e tā fakamamahi ‘o e hoa/mali, ngaohikovia ‘o e kau toulekeleká, ngaohikovia ‘o e fānaú, fakamamahi ‘i ha faikaume‘a, muimui‘i holo, pea mo e fakamamahi‘i ‘o ha mēmipa kehe ‘o e fāmilí pe kāingá ‘o kau ai ‘a hono fakamamahi‘i ‘e ha tama ha‘á ne mātu‘a, pea kau ai ‘a e fakamamahi fakaesino, tō‘onga natula fakalielia, fakae‘atamai, fakaeloto, fakaelaumālie, pe ngaohikovia pe fakaehaua faka‘ekonōmika. ‘Oku fa‘a kau ki ai ‘a e fakamanavahee‘i, fakamanamana‘i, tuku fakamavahe‘i mo e mole ‘a e tau‘atāina ‘a e kakai ‘oku uesia kinautolu ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí. ‘Oku kau ai ‘a e sio tonu ‘a e fānaú ki he fakamamahi ‘i he vaha‘a ‘o e kakai lalahí pe ‘oku ngaohikovia pe li‘ekina kinautolu. Ki he kau toulekeleká, kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó, fānaú, pe kakai ‘oku nau fakafalala ki ha ni‘ihí kehé, ‘e lava ke kau ki he fakamamahi ‘i he fāmilí ‘a e ‘ikai fakahoko atu ha tauhi, pe ko hano ta‘ofi ‘o ha‘á ne ma‘u atu ha faito‘o pe ko hano tauhi ‘oku fiema‘u. ‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi fa‘ahinga mahino ‘o e ngaohikovia fakamatakálí ‘oku fakataumu‘a fakahangatonu ki he kakai fefiné, ‘o hangē ko e fakamamahi ‘oku fekau‘aki mo e koloa foaki ‘i he malí (dowry), fakamāloha ‘o e malí pe mali kei ta‘u si‘í, pea mo hono maumau‘i ‘o honau konga fakafefiné (genital mutilation).

‘Oku feinga ‘a e Te Aorerekura ke fakangata ‘a e fakamamahi natula fakalieliá

Ko e fakamamahi natula fakalieliá (‘oku toe ‘iloa ‘ení ko e mahi tūkino, ngaohikovia fakalielia, pe fakalavea‘i fakalielia) ko ha fa‘ahinga tō‘onga natula fakalielia ia ki ha tokotaha kehe ‘oku ‘ikai ma‘u tau‘atāina mai ha‘á ne fakangofua. Ko hono ngaohikovia fakalielia‘i ‘o ha tamasi‘i pe ta‘ahine ‘oku kau ki ai hano fakahoko atu ‘o ha tō‘onga fakalielia pe fakahā atu ‘o ha nāunau natula fakalielia ki ha tamasi‘i pe ta‘ahine ‘oku si‘i hifo ‘i he ta‘u 16. Ko e ngaohikovia fakalieliá mo e tō‘onga fakalavea‘i fakalieliá ‘oku malava ke hoko mo ia ‘i loto ‘i he ngaahi fāmilí, ‘i ‘apiako, pea ‘i he ‘initanetí. Ko e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku kau ai ‘a hono fakamāloha fakalielia‘i, tō‘onga fakalielia ki ho‘ota tonu (incest), tohotoho, ala kovi, fakamāloha, fefakatau‘aki ta‘efakalao ‘o ha sino ‘o ha tokotaha, teuteu‘i ‘o ha tokotaha ke ne fakahoko ha me‘a fakalielia (grooming), fakakina‘i ‘aki ha tō‘onga fakalielia (sexual harassment), pea mo ha‘uma pe ala na‘e ‘ikai fiema‘u ke fakahoko ange ki ha tokotaha. ‘Oku toe kau foki ‘i he fakamamahi natula fakalieliá ‘a e ngaahi ‘ulungāanga ‘o hangē ko hono fakamāloha ‘o ha taha ke mamata‘i ha faiva fakalielia pe ko hono faitaa‘i pe vahevahe atu ha ngaahi ‘imisi ‘o ha fānaú ‘o fakataumu‘a ki he ‘uhinga natula fakalielia, hano vahevahe atu ha ngaahi tā natula fakalielia te‘eki ma‘u ki ai ha fakangofua, pea mo e ngaahi fa‘ahinga maumau natula fakalielia ‘i he mītia fakasōsialé ‘o fou ‘i he founiga faka‘ilekitulōniká mo e ‘initanetí. ‘E ala kau ki ai hano ngāue‘aki ‘o e fakamālohi, fakalotoá mo e mafaí ‘e ha tokotaha (pe kakai) ki ha tokotaha kehe (TOAHNNEST Tauiwi caucus, 2021).

Ko e 7% ‘o e fānaú kotoa pē na‘e ‘i ai hanau fakamamahi‘i ‘i he fāmilí na‘e ‘osi fakahoko atu ki he pule‘angá.

Ko e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku felāve‘i ia mo e mafai

‘Oku tānaki atu ‘e he ngaahi fa‘ahinga fakafōtunga mo e ngaahi ‘ulungāanga angamaheni tu‘upau (hangē ko e ngaahi me‘a ko ia ‘oku fekau‘aki mo e ngaahi tu‘unga ta‘ele‘eia ki he‘ete tangatá pe fefiné) ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘i Aotearoa Nu‘u Sila. Ko e kakai ko ia ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ‘oku nau fa‘a ngāue hala‘aki ‘a e mafai ke fakamāloha, pule‘ia, tautea‘i‘aki pe ma‘u‘aki ‘a e me‘a ‘oku nau fiema‘ú meí ha tokotaha kehe.

Ko e ngāue‘aki fakatāutaha ko ‘eni ‘o e mafai, fakaaoaó mo e lau ko ‘ete totonú, ‘oku faka‘atā ia ‘e he ngaahi fakatu‘utu‘unga ki he mafai, ‘o kau ki ai ‘a e fakafaikehekehe‘i tu‘unga ‘i he‘ete tangatá pe fefiné, fakamatakáli, pule‘i fakakoloniá, fakafaikehekehe‘i tupu meí ha faingata‘a‘ia fakaesino, fakafaikehekehe‘i tupu meí hoto ta‘u motu‘á, filifilimānako ki he kakai ‘oku kei (gays), pe kia kinautolu ‘oku fakatou manako ‘i he tangatá pe fefiné, pe kia he fa‘ahinga kuo liliu kehe meí he‘ene tangatá pe fefiné, pea mo e fakatu‘utu‘unga fakasōsialé, ‘o ‘uhinga ia ‘oku ngalingali ke hoko lahi ange ‘a e fakamamahí ‘i he ngaahi tūkunga ‘e ni‘ihī, ‘e lava ke fakafehokotaki atu ha tō‘onga fakamamahi ki ha faingata‘a‘ia fakaako, faingata‘a‘ia fakae‘atamai pe uesia faka‘atamai, ‘o hangē ko ha tupunga meí he mahaki dementia (mole ‘a e manatú) pe ko ha ngaahi faingata‘a‘ia ‘a ha tama kei si‘i ‘i he‘ene tupulaki faka‘atamai.

Ko e meimeī vaea (47%) ‘o kinautolu kuo fakamamahia ‘i ha fakamamahi natula fakalieliá ‘oku nau ‘i he vaha‘a ‘o e ta‘u motu‘a ko e ta‘u 15 mo e 29.

‘Oku malava ke uesia ‘a e fānau mo e to‘utupu tangatá mo e fefiné ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘E lava ke tāketi‘i ‘e he kakai lalahi, to‘utupu mo ha fānau kehe ha longa‘ifānau ‘o ngaohikovia mo fakalielia‘i kinautolu. Ko hono tāketi‘i ko ‘eni ‘o e fānau ko hano ngāue hala‘aki ia ‘o e mafai, ‘o toe fakamālohi‘i ‘aki ia ‘a e mo‘oni‘i me‘a ko ia ko e ‘ikai fa‘a fai ha fakaongo ia ki he le‘o ‘o e fānau pea ‘ikai fakamahu‘inga‘i ‘a ‘enau ngaahi fakakaukaú.

Ko hono fakamamahi‘i ‘o e kakai fefiné mo e fānau

ko e ngaahi fa‘ahinga fakamamahi ia ‘oku lahi taha ‘ene hoko ‘i he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

Ko hono ta‘ota‘ofi ko ia ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku fiema‘u ki ai ha tali ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he‘ene ta‘ofi ‘a e kakaí meí he‘enau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí, ka ke liliu foki ‘a e fa‘unga ‘o e ma‘u mafai mo e ngaahi fa‘unga ‘oku nau teke mui ‘i he fakamamahí. ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e pule‘angá ke tauhi ‘a e kakaí ke nau malu mo hao pea ‘oku ‘i ai ‘a hono lakanga mahu‘inga ‘i he‘ene ngāue‘aki ‘a ‘ene ngaahi founiga ngāué, ngaahi tu‘utu‘uni ngāué mo e ngaahi lao fakapule‘angá ke tu‘uaki atu ‘aki ‘a e malu mo haó, vahevahe taaú mo e kau mai.

Ko e ngaahi tu‘unga ‘o e fakamamahi ki he kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesino ‘i Aotearoa Nu‘u Silá ‘oku mā‘olunga ange ia ‘i he tu‘unga ‘oku a‘usia ‘e he toenga ‘o e kakai ‘o e fonuá. **Ko e kakai lalahi ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó ‘oku 52% ‘a e ngalingali ange ke fakamamahia fakalielia‘i kinautolú** ‘i hono fakahoia atu ki he kakai lalahi ‘oku ‘ikai ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó, ‘i he lolotonga ‘o ‘enau mo‘uí.

Ko e toko taha ‘i he toko hongofulu ‘i he kau toulekeleká te nau a‘usia ha fa‘ahinga ngaohikovia ‘o e kau toulekeleká.

**'Oku fakafuo 'e he 'ikai ha vahevahe taau
'i he vaha'a 'o e kakai tangatá mo e kakai
fefiné 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e
fakamamahi natula fakalieliá**

'Oku fakatokanga'i 'e he Te Aorerekura 'a e natula kehekehe 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'o fakatatau ki he'ete tangatá pe fefiné pea 'oku kau ki ai 'a e mahino'i

**'Oku liunga tolu 'a e ngalingali ke a'usia 'e he
kakai fefiné** ha tā fakamamahi mei hano hoa/
mali 'i hono fakahoa atu ki he kakai tangatá,
pea 'oku lahi ange 'a e faingamālie ke uesia ai
'a e kakai fefine Maulí 'e he fakamamahí 'i hono
fakahoa atu ki ha toe matakali kehe.

lahi ange pe ko hai 'oku uesia aí, pea mo hai 'okú ne ngāue'aki 'a e ngaahi fakamamahi ko 'ení. 'Oku tofuhia kotoa 'a Aotearoa Nu'u Sila 'i he fakamamahi'i 'o e kakai fefiné mo e fānaú. Ko e uesia 'oku fakatupu 'e he fakamamahí 'oku mātu'aki mamafa, tu'uloa, pea 'oku fu'u tu'o lahi 'a e hoko mei ai ha mate. Ko e tokehekehe 'oku makatu'unga 'i he 'ete tangatá pe fefiné 'i hotau sōsaietí, 'o hangē ko hono talia fakasōsiale 'o e tu'unga pule, totonu, ivi lahi mo sino kaukaua ange 'a e kakai tangatá, 'a e 'uhinga 'oku lahi ange ai 'a e ngalingali ke ngāue'aki 'e he kakai tangatá 'a e fakamamahí. 'Oku lahi ange 'a hono a'usia 'e he kakai fefiné, tautaufito ki he wāhine Māori (kakai fefine Maulí), kakai fefine 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesinó mo e kakai na'e liliu fefiné, ha tu'unga mā'olunga ange 'o honau fakamamahí'i fakalieliá mo e tā fakamamahi 'e hanau hoa/mali (kau ai 'a 'enau

toutou a'usia 'a e me'a tatau) 'i hono fakahoa atu ki he ngaahi fa'ahinga kakai kehé (FVDR, 2016, 2020; WHO, 2004).

'Oku uesia 'a e fa'ahinga kakai kotoa, kau ai 'a e kau fakafefine/fakatangata mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau ongo'i tangata pe fefiné (non-binary), 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e/pe fakamamahi natula fakalieliá. Ko hono mahino'i ko ia 'o e ngaahi faikehekehe ko 'ení 'oku mātu'aki mahu'inga ia ki hono fa'u 'o ha ngaahi founa ngāue, fakaakeake mo faka'ehi'ehi 'oku ola lelei. 'Oku mahu'inga ke fā'atā ange 'a e vakai fekau'aki mo hono ngāue'aki 'e he kakai tangata tupu mo natula tangatá (cisgender heterosexual) 'o e fakamamahí ki he kakai fefine tupu mo natula fefiné, ke fakalahi hake 'a hono 'ilo'i 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e/pe fakamamahi natula

'I he vaha'a taimi ko e māhina 'e 12, na'e hoko ai ha ngaahi fakamamahi natula fakalielia 'e meimeī 168,000 fakakātoa 'i Aotearoa Nu'u Sila.

fakalielia ki he tamaiki tangatá mo e kakai tangatá, ngaahi komiuniti LGBTQIA+, kakai 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesinó, to'utupú mo e kau toulekeleká pea mo e kakai 'oku nau 'i ha vā fakaetauhī.

'Oku lava ke hoko 'a e fakamamahi 'i he fāmilí pe fakamamahi natula fakalieliá ki he fa'ahinga kakai kotoa pē pea 'oku fiema'u ke fakatokanga'i 'a 'enau ngaahi a'usiá pea nau ma'u atu 'a e tokoni 'oku nau faka'amu ki aí mo fiema'ú.

'Oku fiema'u ha fakatotolo lahi ange 'i Aotearoa Nu'u Sila ke mahio'i'aki 'a e ngaahi a'usia 'i he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula

fakalieliá 'i hotau ngaahi komiuniti pe a mo ma'u ai ha 'ilo loloto ke ne fakamālohi'i 'a e ngaahi ngāue ke ta'ofi'aki, ngāue ki aí pea mo e fakaakeaké.

'Oku takiekina 'e he puipuitu'a fakamatatalí, ta'u motu'á, ngaahi uesia fakaesinó, fakatu'utu'unga fakasōsialé, tu'unga tangatá pe fefiné, mo e 'ilo'i'anga LGBTQIA+ 'a e founa 'o hono ngāue'aki 'o e mafái, pea mo e founa 'o hono ngāue'aki 'e ha tokotaha 'a e mafái, fakamamahí mo e ngaohikovi'i. Ko hono ta'ota'ofi 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'oku fiema'u ki ai 'a hono tu'uaki 'o e vahevahe taau 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ma'á e kakai kotoa pē pea mo hono fakamalava ha ngaahi vā fefaka'apa'apa'aki mo ha ngaahi natula'i tangata 'oku tūkunga lelei (healthy masculinities) (WHO, 2004; FVDR, 2016, 2020).

**'Oku liunga ua 'a e ngalingali ke a'usia
'a e kakai lalahi 'oku nau keí pe fakatou
manako ki he fefiné mo e tangatá (bisexual)
hanau fakamamahi'i pe fakamamahi natula
fakalielia'i 'e hanau hoa/mali, 'i hono
fakahoa atu ki he kakai fefine 'oku mali
tangatá pe kakai tangata 'oku mali fefiné.**

'Oku a'usia 'e he kakai liliu tangata pe fefiné pea mo e kakai 'oku 'ikai ke nau ongo'i tangata pe fefiné 'a e tu'unga mā'olunga ange 'i he fakamamahi natula fakalieliá 'i hono fakahoa atu ki he kakai fefine pe tangata 'i he kakai fakalūkufua 'o e fonuá.

Ko e a'usia 'a e wāhine Māori

'Oku lahi ange 'a e faingamālie ke fepaki 'a e kakai fefine Maulí mo e fakamamahi 'i he fāmilí pe fakamamahi natula fakalieliá 'i hono fakahoa atu ki ha toe matakali kehe pe ko e fefine pe tangata (*FVDRC, 2016; Wilson, 2016; Ministry of Justice, 2021*). Ko e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'a e ongo tupu'anga 'oku takimu'a 'i he ngaahi fakalavea 'oku hoko ki he kakai fefine Maulí, 'o meimeい vaeua 'ia kinautolu ko ha'anau a'usia hanau ngaohikovia 'e hanau hoa/mali 'i he lolotonga 'o 'enau mo'uí. Ko hono fakataha'i mai 'o e pule'i fakakoloniá, laulanú mo e filifilimānako ki he tangata pe fefine 'i Aotearoa Nu'u Silá 'okú ne fakalalahi ange ai 'a e ngaahi uesia 'o e kakai fefine Maulí 'oku felāve'i mo e ngaahi a'usia fakamanavahé kuo tuku'au hifo 'i he ngaahi to'utangatá (*Pihama, Cameron, Te Nana, 2019*).

Kuo laui ta'u 'a hono toutou fakamahino atu 'e he kakai Maulí ki he Pule'angá ko e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'oku 'ikai ko ha 'ulungāanga tukufakaholo ia, pea ko hono solova'angá ko hano toe fakamālohi'i ange 'o e ngaahi ngāue 'oku tataki 'e he kakai fefine Malulí pea tu'uloto ai 'a e kāingá. Ko e kakai fefine 'oku malu mo haó, mo'ui leleí mo mālohí ko ha kau fakahoko liliu ia ma'a honau whānau, hapori, hapū mo e iwi.

Ko e Mana Wāhine Inquiry (Faka'eke'eke ki he Ngeia 'o Ha'a Fafiné)

Kuo kamata'i 'e he Waitangi Tribunal (Fakamaau'anga Faka'eke Uaitangí) 'a e Mana Wāhine Kaupapa Inquiry 'o nau fanongoa ai ha ngaahi 'eke 'oku nau tukuaki'i ai 'a e filifilimānako ki he kakai fefine Maulí, 'oku tupunga meí ha ngaahi maumau kuo fakahoko ki he Te Tiriti 'e he Kalauní. Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i kaveinga 'i he faka'eke'eké ko e tukuaki'i 'oku faka'ikai'i 'a e ngeia mo e tukufakaholo 'o e kakai fefine Maulí pea tupu ai 'a 'enau a'usia 'a e founiga filifilimānako pea mo e 'ikai ha vahevahe taau 'i he fa'unga ngāué .

'Oku laka hake 'i he pēseti 'e tolungofulú 'a e ngaahi 'eke 'i he Faka'eke'eké 'oku fekau'aki ia mo e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. 'Oku tukuaki'i 'e he kau 'eké ko hono holoki hifo ko ia 'o e tu'unga fakataki 'o e kakai fefiné 'i he nofo 'a kāingá, hapori, hapū mo e iwi, kuo hoko ai ha ngaahi maumau lahi ki he tukufakaholó mo e tu'unga lelei 'a e mo'ui 'a e kāingá. Kuo hoko 'a e ngaahi feliliuaki 'i he ma'u mafai 'i he loto'i kāingá mo e lakanga fakataki 'o e kakai fefiné ke nau tu'u lavea ngofua ai ki honau ngaohikovia natula fakalieliá mo honau fakamamahi'i.

'I he hokohoko atu 'a e Faka'eke'eké, te ne fakaai ha ma'u'anga fakamatala mahu'inga ke toe lelei ange ai 'a hono mahino'i 'o e ngaahi me'a 'oku nau fakatupunga 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'i he puipuitu'a 'o e nofo 'a kāingá, pea mo fakakoloa mo fakamālohi'i ai 'a e Te Aorerekura 'i hono ta'ota'ofi 'o e fakamamahia 'o e kakai fefine Maulí.

“

'Oku tataki 'e he 'ilo mo e mafai 'o e kāingá, ngaahi fāmilí mo e ngaahi komiunitií 'a e ngaahi liliu mo'onia 'oku fiema'u 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē.

Interim Te Rōpū (2021:12)

Tikanga (ngaahi ‘ulungāanga tukufakaholó) mo e ngaahi ‘ilo‘i‘anga fakae‘ulungāaanga ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá

Ko e fakamamahi ko ia ‘okú ne uesia ‘a e kāingá ‘oku fakatefito ia ‘i hono teke‘i ki tafa‘aki ‘o e tangata whenua pea mo e ngaahi liliu fakasōsaieti na‘e fakamālohi‘i ‘i he taimi ‘o hono pule‘i fakakolonia ‘o Aotearoa. Na‘e iku ‘a e pule fakakoloniá ke hoko ai ha ngaahi mole kehekehe: ko e motu ‘a e fehokotaki ki he kelekele fakafāmilí, mole ‘a e leá, pea mo e movetevete ‘a e fa‘unga fakasōsiale ‘a e kakai Maulí, kau ai ‘a e tukufakaholo ‘o e fua tatau mo e fekoekoē‘i ‘a e tangatá mo e fefiné.

Ke ta‘ofi ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ‘oku fiema‘u ke mahino ko e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ko ha ngaahi faihala ia ki he ngeia ‘o e tangatá mo e tukufakaholó. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi solova‘anga ‘i loto ‘i hono tu‘uaki atu mo hono fakamālohi‘i ‘o e tu‘unga lelei ‘o e mo‘ui ‘a e kāingá ‘a ia ‘oku fiema‘u ai ke fakamama‘u ‘a e tokangá ki he fakaakeaké, fakafokifoki ‘o e mo‘ui, fakatonutonú mo ha foki ki he tu‘unga ‘o e mo‘ui tau‘atāiná.

‘Oku lahi ‘a e ngaahi me‘a faka‘ulungāanga ‘oku kau ki ai ‘a e sia fakalūkufua ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Hangē ko ‘ení, ‘i he ngaahi ‘ulungāanga fakafonua kehekehe ‘i he Pasifikí, ‘oku nau mahio‘i ko e fakamamahí ko ha tefito‘i tatūsia‘anga ia ki he tauhi vaá (vā toputapú) pe ko hono maumau‘i ia ‘o e tapu (molumalu toputapu mo faka‘otua) ‘o e kakaí ‘oku fiema‘u ke fakahoko ki ai ha ngāue ke malu‘i, fakaakeake mo fakafokifokí. ‘Oku mahu‘inga ke fakava‘e ‘a e ngaahi ngāue ke ta‘ofi‘aki ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘i he ‘ulungāanga fakafonuá mo e a‘usia ‘a e kakaí, fāmilí pe kāinga ‘oku fiema‘u tokoní.

“

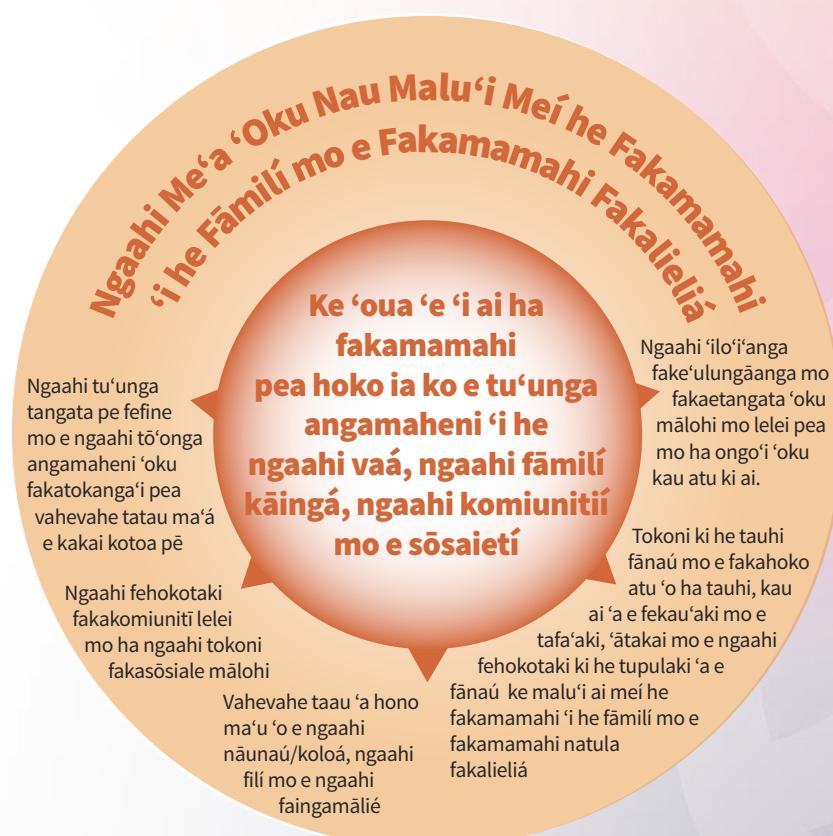
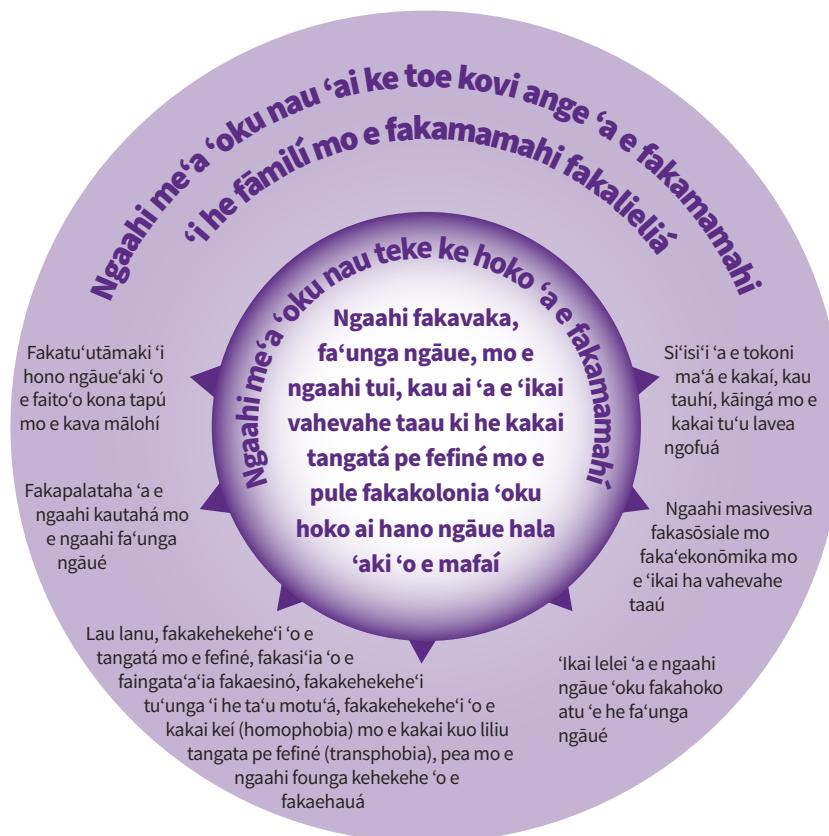
Fakamu‘omu‘a ‘a e mahu‘inga ‘o e whakapapa (ko ha ma‘u‘anga tala mahu‘inga ‘eni ki he tupu‘angá ‘oku kau ki ai ‘a e kakai fefiné, kakai tangatá, fānaú mo e kaingá), whanaungatanga (ngaahi fehokotakí), aroha (anga‘ofá mo e kaungā ongo‘í, ‘ofá), pea mo e whānau (ngaahi va‘ava‘a fakafāmilí).

Wilson et al. (2019: 77)

Ko e ngaahi me'a 'oku nau teke mo 'oatu 'a e malu'i meí he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá

Ko e ngaahi me'a 'oku nau teke mo toe faka'au ke kovi ange 'a e fakamamahí 'oku tatau pē ia 'i he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ka 'e kehekehe pē 'a 'enau uesia 'a e kakaí. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi me'a 'oku 'osi 'ilo'i pē 'oku lava ke nau ta'ofi fakatou'osi 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. 'Oku hā atu 'eni 'i he ngaahi fakatātā 'i laló pea 'oku fakamatala'i atu ia 'i he kotoa 'o e Fokotu'utu'ú ni.

Fa‘u ‘o ha Fokotu‘utu‘u Fakafonua

Ko e fiema‘u ke ‘i ai ha Fokotu‘utu‘u Fakafonua

Kuo laui ta‘u ‘a hono fakahoko ha ngaahi ngāue mahu‘inga mo ha ngaahi fakapa‘anga ki hono fakafepaki‘i ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘i Aotearoa Nu‘u Silá pea ‘oku kei hokohoko atu pē ‘a e ngāué ni. ‘Oku langa hake ‘a e Te Aorerekura meí he ngāué ni pea ‘okú ne fakatokanga‘i ‘a e mahu‘inga ‘o ha founiga fengāue‘aki fakataha ke fakangata‘aki ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘Okú ne fakatoanga‘i ‘a e mahu‘inga ‘o hono toe fakapalanisi ‘o e ngaahi ngāue ki hono ta‘ota‘ofi kapau ko ‘etau taumu‘á ia ke pusiaki‘i ha liliu fakavaha‘a-to‘utangata.

‘Oku malava ‘i he Te Aorerekura ke ‘i ai ha ‘ātakai ‘oku fengāue‘aki fakataha ai ‘a e ngaahi komiunitií, ngaahi sekitoa mataotaó mo e pule‘angá ke:

- fai ha ngāue ki he ngaahi makatu‘unga ‘oku nau teke ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá pea mo ta‘ofi ha hoko ‘a ha maumau
- fai atu ha tali ki he fakamamahí ‘i ha founiga ‘oku taimi tonu, ma‘u kakato ki ai ‘a e fakamatala kau ki he ngaahi a‘usia fakamanavaheé pea mo ha taukei ‘i he ngaahi puipuitu‘a faka‘ulungāangá
- poupou atu ki he fakaakeake taimi lōloá.

‘Oku fakamoleki ‘e he pule‘angá ‘a e \$1.5 ki he \$2 piliona ki he ngaahi nunu‘a ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá (Auditor General, 2021). Kuo hoko ha ‘inivesi pa‘anga ‘e \$200 miliona ki he ta‘u ‘i he ta‘u ‘e 4 kuo toki ‘osí ke ne fakatokotoka hifo ‘a e ngaahi sekitoa ki he fakamamahi ‘i he fāmilí

mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘aki hano fakapa‘anga lahi ange ‘o e ngaahi sēvesí, pea mo ha founiga fakafekau‘aki ki he ‘inivesí mo e palaní, ‘o langa hake meí he ngaahi liliu kimuí ni mai ki he lao ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku mahu‘inga ha Fokotu‘utu‘u Fakafonua ke kamata‘i‘aki ha sio fakataha ki he feitu‘u kuo tau a‘u ki aí, me‘a ‘oku totonu ke fakahoko ‘i ha founiga kehé, me‘a ‘oku toe fiema‘u ke fakangata‘aki ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, pea mo e founiga ‘e malava ke fengāue‘aki fakataha ai ‘a e tangata whenua, pule‘angá, ngaahi komiunitií mo e ngaahi sekitoá, ke fakahoko ai ‘ení.

‘Oku ‘i ai ha Palani Ngāue kehe ia ‘oku fokotu‘u atu ai ‘a e ngaahi ngāue ‘e fakahoko ‘i he ta‘u ‘e ua ka hokó ke ma‘u ‘a e ngaahi ola ‘oku hā ‘i he Te Aorerekura. Ko ha Palani Ngāue ia ‘oku hokohoko mo fakafo‘ou fakata‘u hili ha fakataha fakafonua.

Ko e ngaahi fakatotolo mo e ngaahi līpooti ‘i he ngaahi ta‘u lahi

‘Oku langa hake ‘a e Te Aorerekura mei hano toe vakai‘i faka‘auliliki ‘o e ngaahi līpooti mo e fakatotolo ‘i he ta‘u ‘e 20 kuo ‘osí ke ma‘u mei ai ha ngaahi ‘ilo loloto ki he ngaahi liliu ‘oku fiema‘u ke ta‘ota‘ofi mo fakangata‘aki ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku ‘oatu ha lisi filifili ‘o e ngaahi ma‘u‘anga fakamatálá ‘i he Pepa Fakalahi 2 ‘i he peesi 72. ‘Oku ‘oatu ‘i he nāunaú ni ha fakamo‘oni mālohi mo faitatau ke makatu‘unga mei ai ‘a e ngaahi liliu ‘e ono ‘oku feinga ‘a e Te Aorerekura ke a‘usiá.

Kuo kaungā fo‘u fakataha ‘a e Fokotu‘utu‘u Fakafonuá mo e ngaahi komiunití

Ke ma‘u ha fakamatala kakato ki hono fo‘u ‘o e Fokotu‘utu‘u Fakafonuá, na‘e fakahoko ha fakataha na‘e tataki ia ‘e he kau tangata whenua ‘e toko 120, sekitoá, mo e komiunití, ‘o kau mai ki ai ha kakai ‘e toko 2,000, ‘i he vaha‘a ‘o Mē mo Siulai 2021.

Na‘e toe ma‘u mai foki ha ngaahi fokotu‘u fakakaukau ‘e 1,000 ‘i he ‘initanetí, ‘imeilí, ‘i ha tohi mo ha ngaahi savea. Tānaki atu ki aí, na‘e fakahoko ha savea tu‘u tau‘atāina ‘e he The Backbone Collective ke a‘u atu ki he ngaahi le‘o ‘o e kakai fefine ‘oku uesia ‘e he fakamamahí.

Na‘e poupou ki hono fo‘u ‘o e Fokotu‘utu‘u Fakafonuá ‘a e kau taki Mauli ‘i he tafa‘aki ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá meí he kotoa ‘o Aotearoa Nu‘u Silá mo ha timi ‘o ha kau mataotao tu‘u tau‘atāina na‘e to‘o meí he, pea ‘i he ngāue fakataha mo e, tangata whenua mo e ngaahi kulupu fakakomiunití (kakai ‘oku uesia ‘e he fakamamahí, kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó, kakai Pasifikí, ngaahi komiunití LGBTQIA+, kau mataotao meí he sekitoa fakamamahi ‘i he fāmilí mo

“ ‘Oku fiema‘u ‘e kinautolu kuo hao mai hili honau uesiá, ha fa‘unga ngāue ‘okú ne fakamu‘omu‘a mo malu‘i kinautolu pea ‘oku nau fie sio ‘oku fakahoko ha ngāue koe‘uhí he ‘oku nau fiema‘u ha tokoni ‘i he vave tahá.

Backbone Collective, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

e fakamamahi natula fakalieliá pea mo e ngaahi kautaha ‘a fafiné, kau toulekeleká, fānaú mo e to‘utupú, kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí, pea mo e ngaahi komiunití fakamatakalí).

‘Oku ma‘u atu ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi fetalanoa‘aki na‘e fakahokó pea mo e ngaahi le‘o na‘e ongoná ‘i he National Strategy Engagement Summary Report (Līpooti Fakanounou ki he Ngaahi Fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá), ngaahi fakamatala fakanounou ‘e fā ki he What We Understood (Ngaahi Me‘a Na‘a Mau Mahino‘i Mei Aí) ‘oku fokotu‘u atu ai ‘a e ngaahi fakakaukau na‘e ‘omai ‘i he fakatahá pea ‘i he ngaahi fokotu‘u fakakaukaú, pea ‘i he ngaahi Analysis Papers (Pepa ‘Analaiso) ‘e hongofulu ‘oku fokotu‘u atu ai ‘a e ngaahi fakakaukau na‘e ‘omai mo e ngaahi ‘ilo loloto na‘e ma‘u meí he ngaahi fakatotoló ‘a ia ‘oku fekau‘aki tonu mo e tangata whenua mo e ngaahi komiunití takitaha ‘e hiva na‘e fai ki ai ‘a e tokangá.

“

Kuo pau ke ha‘u ‘a e tatakí meí he ngaahi komiunití mo e kāingá – Pule‘angá, Ngaahi Kautaha ‘i Tu‘a meí he Pule‘angá (NGOs), ngaahi va‘a ngāue mataotaó – ko kinautolu ‘oku nau ‘ai ke lava ‘a e liliú, kae kapau ‘e ‘ikai tataki ‘eni ‘e he ngaahi komiunití mo e kāingá, pea ‘e ‘ikai leva ke tau lava ‘o sio ki ha liliu.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Ngaahi fiema'u mo e faka'amu 'a e ngaahi komiunitií

Kakai fefine na'e/oku uesia 'e he fakamamahí

"‘Oku mau loto ke fai ha tui mai kiate kimautolu, ke mau malu mo hao, mo malu'i kimautolu ‘i he taimi ‘oku mau kumi ai ha tokoní.’

‘Oku toe lahi ange ‘a e homau uesiá pea ko e kakai fefine Maulí ‘oku uesia lahi tahá. ‘Oku fiema'u 'a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ki aí, kau ai ‘a e ngaahi fakamaau'angá, kau Polisí mo e Oranga Tamariki, ke nau fakaai ha tokoni mo ha malu'i ‘oku toe lelei angé pea mo fakapapau'i ‘oku taliui ange ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue'aki ‘a e fakamamahí. ‘Oku mau fiema'u ke ma'u ngofua ‘a e ngaahi tokoni mataotao, malu mo hao, mo taau ma'a kimautolu, homau ngaahi fāmilí, kāingá, fānaú mo e to'utupú. ‘Oku fiema'u ke taliui mai kiate kimautolu ‘a e ngaahi sēvesi fakapule'angá mo e fakakomiunitií, pea kuo pau ke mau kau ‘i he ngaahi faitu'utu'uní mo hono muimui'i. ‘Oku mau fiema'u 'a e kakai kotoa pē ke nau mahino'i ‘a e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá, anga ‘o hono uesia kimautolu ‘e he fakamamahí pea mo e founiga malu mo hao ke nau tokoni mai ‘akí. ‘Oku mau fiema'u ha liliu ‘i he ngaahi tō'onga mo e tui ‘oku nau faka-angamahen'i 'a e fakamamahí, pea mo e ngaahi uesia ‘o e pule fakakoloniá mo e ngaahi tōkehekehe ‘i he vahevahe taaú ‘i he sōsaietí ke fakalelei'i, ke fakatupu ai ha kaha'u ‘oku ‘ikai kātaki'i ai ‘a e fakamamahí.

Fānaú mo e to'utupú

"‘Oku mau fiema'u ‘a e ‘ofá mo ha poupou ke mau ongo'i malu mo hao ai ‘i ‘api pe a i homau ngaahi komiunitií.’

‘Oku mau fie tupu hake ‘o hoko ko ha kakai lalahi mo‘ui lelei mo fiefia, ko ia ai ‘oku fiema'u ke fakama'u ‘a e tokanga ‘a e kakaí ki he me'a te ne tokonia kimautolu ke mau tupulaki ai ‘i he lolotongá ni mo e kaha'ú. ‘Oku kau ki hení ‘a e tokoni ma'a ‘emau mātu'á, ngaahi fāmilí, kāingá mo e ngaahi komiunitií. ‘Oku mau fiema'u ke mou ‘ilo ‘oku mau a'usia ‘a hono pā'usi'i fakalielia'i kimautolú, ‘o tatau ai pē pe ko e hā homau tu'unga tangata pe fefiné, homau tupu'angá, matakalí pe puipuitu'a fakasōsialé. Kapau ‘e hoko ha'amau mamahi pe lavea pea hoko mai ha ngaahi me'a faingata'a kiate kimautolu, ‘oku mau fiema'u ha ngaahi sēvesi ‘oku fo'u pau pē ma'a kimautolu. ‘Oku mau faka'amau ke fanongoa mo fai ha tui mai kiate kimautolu. ‘Oku mau fiema'u ke mau ‘i he uho ‘o e ngaahi fa'unga ngāue mo e ngaahi ngāue ke tali atu ki he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá koe'uhí ke mau hoko ‘i he kaha'ú ko ha kakai lalahi nofo malu mo hao.

Kakai tangata ‘oku uesia ‘e he fakamamahí

"‘Oku mau fiema'u ha ngaahi sēvesi ‘oku fakataumu'a pau ma'a kimautolu.’

Ko e tokolahí ‘o kimautolu ‘oku uesia ‘e he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá ‘i he'emau kei iikí pe kei to'utupú, ka ‘oku si'i ‘a e ngaahi sēvesi tokoni ‘oku fakama'u ‘a 'enau tokangá ki he fānaú mo e to'utupu tangatá. Ko kimautolú ko ha kakai lalahi kuo mau hao mai, kā ‘oku mau ongo'i ‘oku ‘ikai ke mau ho'ata mai ‘i he ngaahi fetalanoa'aki kau ki he fakamamahí he ‘oku fa'a lahi pē ‘a 'enau tokangá ki he kakai fefiné mo e fānaú pea ‘oku malava ke ta'ofi ai hení ha'amau kumi tokoni. ‘Oku fiema'u ‘a hono ako'i ‘o e kau ngāue ke fakakau atu ki ai ‘a e ngāue fakataha mo e kakai tangata kuo nau hao mai. Kuo mau ‘ilo'i ‘oku hoko ‘a e kaungá fepoupouaki mo e ni'hi kehé ko ha founiga ngāue lelei ia ki he'emau fakaakeaké, ka ‘oku fakangatangata pē ‘a e ngaahi sēvesi ia ‘oku ala ma'u. ‘Oku si'isi'i ‘a e ngaahi fakatotolo ‘oku ma'u fekau'aki mo e hoko mo hono hokohoko atu ‘o e fakamamahí ki he fānaú mo e kakai tangatá, pea mo e ola lelei ‘o e ngaahi sēvesi fakaakeaké.

Kakai ‘oku nau lolotonga pe ‘osi ngāue‘aki ‘a e fakamamahí

“Oku mau faka‘amu ke ma‘u ha tokoni ‘oku vave meí he kakai ‘oku mau lava ‘o fe‘uhī‘aki mo falala ki aí.”

Ko ‘ene kamata pē ke hā atu meiate kimautolu ha ngaahi tō‘onga ‘oku fakatupu tailiili, ‘i he‘emau kei ta‘u si‘í, pe ‘i he‘emau mateuteu ke mau ma‘u ha tokoní, ‘oku mau fiema‘u ke ‘i ai ha kakai te nau lava ‘o tokonia kimautolu ke mau mahino‘i mo liliu ‘a ‘emau tō‘ongá. ‘Oku mau ‘ilo‘i ‘oku fiema‘u ke mau tali ‘a ‘emau fehalaakí. ‘Oku mau fiema‘u ha tokoni ke liliu ai ‘e ‘emau ngaahi tō‘ongá ke iku atu ki ha tu‘unga mo‘ui lelei ange ma‘a kimautolu mo e ni‘ihī kehé koe‘uhī he ‘oku fihi ‘a e ngaahi natula ‘o e fakamamahí mo e mafái pea ‘oku ‘ikai ke fa‘a ‘ilo‘i pe fakatokanga‘i ma‘u pē ‘a e ngaahi tu‘unga ‘oku tupu mei ai ‘a e tu‘u lavea ngofuá. Ko e ngaahi polokalama mataotao lolotongá ‘oku taimi nounou pē ia, ‘oku toki fakapa‘anga pē ia ‘i ha hoko ‘a ha fakamamahi, pea ‘oku ‘ikai ke nau fakaaí ‘e kinautolu ‘a e tokoni kakato mo fakalükufua ‘oku mau fiema‘ú.

Tangata whenua

“Ko ‘etau toiora (tō‘onga mo‘ui) ‘oku fehokotaki ia ki he whānau ora (tūkunga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kāingá).”

‘Oku mau fiema‘u ke fakama‘u ‘a e tokangá ki he whānau ora. ‘Oku mau faka‘amu ke hoko ‘a ‘etau tikanga (ngaahi tukufakaholó), reo (leá), kawa (ngaahi tu‘utu‘uni) mo e mātauranga Māori (‘ilo ‘a e kakai Maulí) ko e pou ia ki hono a‘usia ‘o e whānau ora. ‘Oku mau faka‘amu ke mau ma‘u ‘a e ngaahi nāunau mo e faitu‘utu‘uni na‘e fuakava mai ma‘a kimautolu ‘i he malumalu ‘o e Te Tiriti o Waitangi. ‘Oku mau fiema‘u ha lao mo ha ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ke fai atu ‘aki ha ngāue ki he ngaahi uesia fakavaha‘a-to‘utangata meí he pule‘i fakakolonniá mo e laulanu ‘oku tu‘uloto ‘i he ngaahi fa‘unga ngāué. ‘Oku fiema‘u ke mau taki ‘i hono palani, fa‘u mo hono fakahoko ‘o e ngaahi sēvesi ‘oku fiema‘u ‘e homau ngaahi kāingá ke nau fakaakeake ai meí he ngaahi fa‘ahinga fakamamahi kotoa pē ‘oku nau a‘usiá. Te mau toki lava ai ‘i hení ‘o ma‘u mai ma‘a kimautolu mo ‘oatu ki he ngaahi to‘utangata ‘o homau ngaahi mokopuna ‘i he kaha‘ú ha tukufakaholo ‘o ha kāinga ‘oku mo‘ui lelei, malu mo hao mo fe‘ofo‘ofani – ‘o hangē ko e misi ‘a ‘emau fanga kuí.

Kakai Pasifikí

“Oku langa ‘a homau ngaahi komiunití ‘i he fāmilí, ‘i he‘emau tuí mo homau ngaahi taufatunga motu‘á.”

‘Oku fakatupu ‘e he tuí, fāmilí mo e ngaahi ‘ulungāanga fakafonua ‘oku mau fakamahu‘inga‘í, ‘a e mo‘ui kītakí ‘i he ngaahi komiunití Pasifikí. ‘Oku fakakau ‘i he ngaahi kakai Pasifikí ha kakai na‘e fanau‘i ‘i he ngaahi ‘otu motu Pasifikí ‘o a‘u atu ki he kakai ko e to‘utangata tolu pe lahi ange ia na‘e fanau‘i ‘i Nu‘u Silá ni. ‘Oku mau fiema‘u ha ngaahi founiga ngāue ‘oku uhō‘aki ‘a e fāmilí pea kakato ‘o ngāue‘aki ki ai ‘a ‘emau ngaahi fa‘unga faka‘ulungāanga fakamatakalí mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku faitatau ai ‘a e Kakai Pasifikí. ‘Oku fiema‘u ke mau kau atu ‘i hono fa‘u mo hono fakahoko atu ‘o e ngaahi sēvesi ma‘a homau ngaahi komiunití - ‘oku mahu‘inga ke ‘i ai ha ngaahi vā falala‘anga mo tu‘uloa ‘i he tu‘unga takitaha. ‘Oku fiema‘u ha fakapa‘anga tu‘uloa ki ha kau ngāue āngai ngofua ange, kau ai ‘a e ngaahi sekitoa fakakomiunití mo e fakalotú. ‘Oku vave ‘a ‘emau mateuteu atu ke tali ki ha ngaahi kaveinga fakasōsiale mātu‘aki mahu‘inga. ‘Oku mahu‘inga ke fai ha ngāue ki he nofo masivesivá - ‘oku fu‘u lahi ‘a e a‘usia ‘e homau kakaí ‘a e nofo masivesivá, ‘a ia ‘e malava ke ne fakalalahi ‘a e hoko ‘a e fakamamahí.

Ngaahi fiema‘u mo e faka‘amu ‘a e ngaahi komiunitií hoko atu

Kau toulekeleká

“Oku mau fiema‘u ‘a e fāmilí mo e kau tauhí ke nau hao meí he fakatupu fakamamahí pea nau faka‘apa‘apa‘i kimautolu”

‘Oku ‘ikai fa‘a e‘a atu ‘a e fakamamahi ia ‘oku mau a‘usiá tupu meí he ‘ikai ke mau mo‘ui leleí pe mei hamau faingata‘a‘ia fakaesino, pe tu‘unga ‘i ha‘amau fakafalala ‘i he ni‘ihi kehekehe ki homau tauhí pe mei he‘emau nofo mama‘o meí he feohi fakasōsialé. ‘I he taimi ‘e ni‘ihi, ‘oku ‘ikai faka‘apa‘apa‘ia kimautolu ia ‘e he sōsaietí. ‘Oku mau fiema‘u ‘a e kakaí ke nau fakatokanga‘i mo mahino‘i ‘a e ngaahi fakamamahi pau ‘oku hoko mai kiate kimautolú. ‘Oku mau fiema‘u ha ngaahi sēvesi ‘oku mau lava ‘o muimui‘i, pea ke lava ‘e he kau ngāue kotoa ki he mo‘ui leleí mo e ngaahi sēvesi ‘i he laine mu‘á ‘o fakatokanga‘i ‘a e ngaahi faka‘ilonga ‘o homau ngaohikoviá pe li‘ekiná, pea nau lava ai ‘o fai ha ngāue ki ai ‘i ha founa malu mo hao. ‘Oku kau ‘i hono faka‘ai‘ai ‘o e tu‘unga lelei ‘o ‘emau mo‘ui ha ngāue atu ki he filifilimānako tupu mei homau ta‘u motu‘á, ha‘amau kau atu ki homau ngaahi fāmilí mo e komiunitií, ma‘u ‘o ha founa fefononga‘aki, pea mo hono ohi ‘o ha ngaahi vā mo ha ngaahi to‘utangata kehekehe. ‘Oku mau faka‘amu ke langa hake ‘a e mahino ki he ngaahi malu‘i fakalaó kau ai ‘a e Enduring Power of Attorney (Mafai Fakalao Tu‘uloá), ngaahi fakahinohino tokamu‘á (advanced directives) mo e ngaahi sivi fakafuofua‘i ‘o e tu‘unga lelei ‘o homau ‘atamaí, koe‘uhí ke ‘oua ‘e ngāue hala‘aki ‘eni.

Ngaahi komiunitií fakamatakali

“Oku mau fiema‘u ha ngaahi founa tali ‘oku malu mo hao ‘a ia ‘okú ne mahino‘i ‘a ‘emau kehekehe faka‘ulungāangá mo ‘emau ngaahi a‘usiá”

Ko e ngaahi komiunitií fakamatakali ‘oku nau fakafofonga‘i ha kulupu kehekehe ‘oku ‘i ai ha ngaahi matakali ‘e 200, kau ai ‘a e kau hiki fo‘ou mo fakataimi maí, kakai na‘a nau kumi hūfanga mai kimu‘a atu, kau kumi hūfangá, kau nofo fuoloá mo kinautolu na‘e fanau‘i ‘i Nu‘u Silá. ‘Oku mau fiema‘u ha ngaahi tānaki fakamatala lelei ange fekau‘aki mo e ngaahi fa‘ahinga mahino ‘o e fakamamahí ‘oku mau a‘usiá, ‘o hangē ko e fakamamahi ‘oku felāve‘i mo e koloa foaki ‘i he malí (dowry), fakataha ia mo hono pule‘i ‘e he tokotaha fakahoko fakamamahí ‘a e tu‘unga ma‘u visá/ fefolau‘aki mo e ngaahi me‘a fakapa‘angá. ‘Oku hoko ‘a e puipuitu‘a ‘o e laulanú mo e ngaahi tui fakafonuá, tautaufito ki he ngaahi tu‘unga tangatá pe fefiné, ke iku atu ai ki he si‘isi‘i ‘a hono lipooti atu ‘o e ngaahi fakamamahí pea mo ha ngaahi sēvesi ‘oku ‘ikai fu‘u ‘aonga ‘o fakahoa ki he tu‘unga ‘oku totonu ke ‘i ái. ‘Oku mau fiema‘u ha tukupá ki ha ngaahi sēvesi ‘oku malu mo hao angé ‘a ia ‘oku nau mahino‘i ‘a e ngaahi kehekehe faka‘ulungāangá mo ‘emau ngaahi a‘usiá. ‘Oku ‘ikai ke mau loto ke fakamaa‘i kimautolu; ‘oku mau fiema‘u ha ako lahi mo ha ngaahi tokoni lelei ange ‘oku takiekina ‘e he pule‘angá mo e ngaahi komiunitií, ‘a ia ‘okú ne toe fakatokanga‘i ‘a e founa ‘oku malava ke fakangofua ai ‘a e fakamamahí ‘e he kau taki fakakomiunitií, ‘i he ngaahi komiunitií ‘e ni‘ihi.

Kakai faingata‘a‘ia fakaesinó

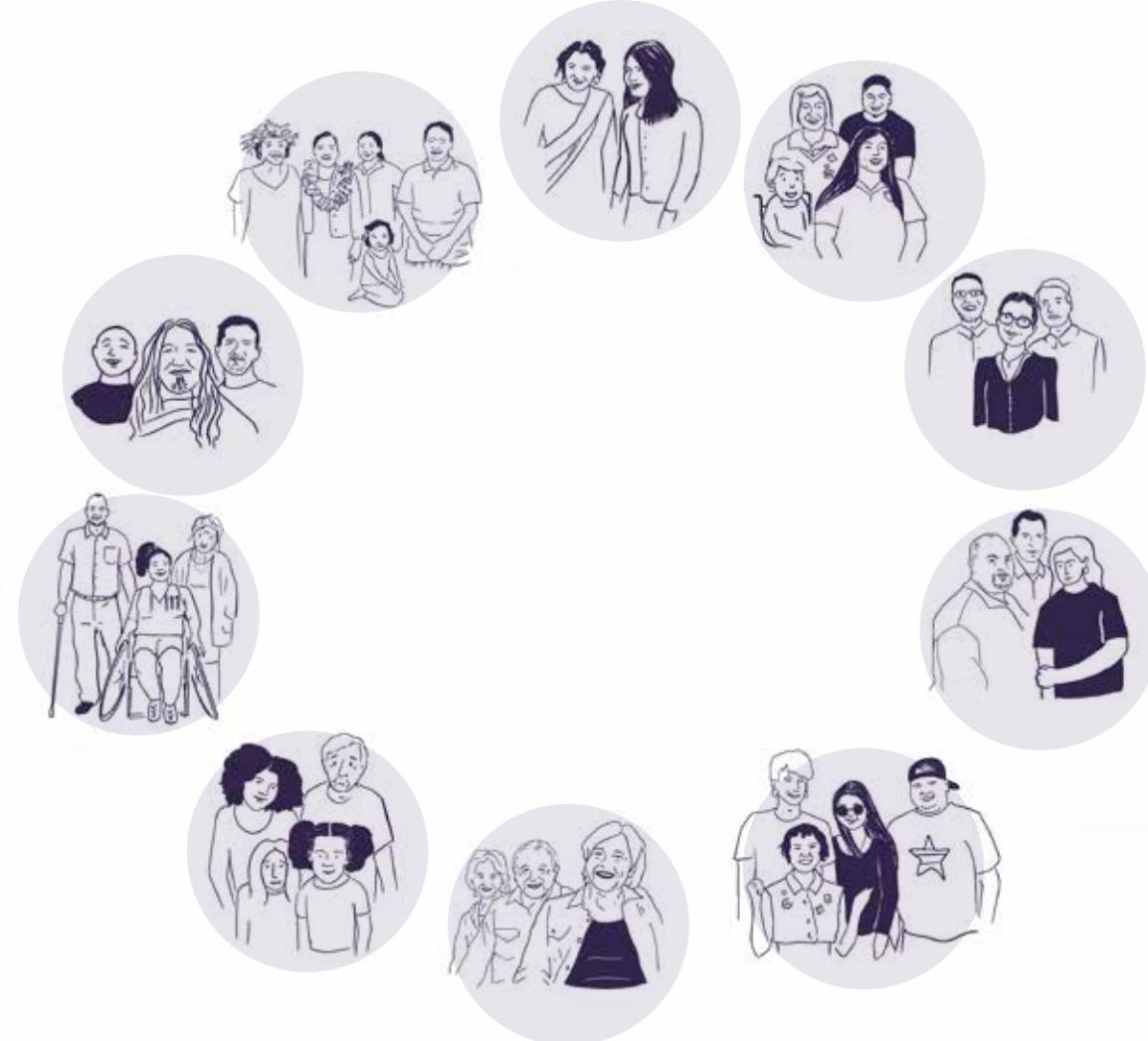
“Oku mau fiema‘u ha ngaahi sēvesi mo e tokoni lelei ke mau fili mei ai ke fe‘unga mo ‘emau ngaahi fiema‘ú”

Ko ha kakai fa‘ahinga kehekehe kimautolu. Neongo ai pē kapau ‘oku tatau ‘a e faingata‘a‘ia ‘oku mau ma‘ú, ‘e lava ke kehekehe ‘aupito ‘a e ngaahi tokoni te mau fiema‘ú. ‘Oku mau a‘usia ‘a e fakamamahí ‘i ha ngaahi founa kehekehe pea ‘i ha tu‘unga mā‘olunga ange meí he ngaahi kulupu kehé. Hangē ko ‘ení, ‘oku tu‘unga mā‘olunga ange ‘a e fakamamahi ia ‘oku a‘usia ‘e he kakai tangta ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó ‘i hono fakahoa atu ki he kakai tangata ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau faingata‘a‘ia. ‘Oku tānaki atu ‘e he filifilimānako ‘i he fa‘unga ngāué, ngaahi tō nounou lahi ‘i he ngaahi sēvesi, pea mo e si‘isi‘i ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku tānaki, ‘a e toe mā‘olunga ange ‘a ‘emau tu‘unga lavea ngofuá. Kapau ‘oku ‘ikai fe‘unga ‘a e tokoní pe tauhí, ‘oku ‘ikai ke toe fa‘a ‘i ai ha ngaahi fili kehe ia ma‘a kimautolu. Ko kimautolu ‘a e kau mataotao ‘i he ngaahi me‘a ‘oku fiema‘u ke a‘usia ai ha tu‘unga lelei ‘i he‘emau mo‘ui mo ‘emau malu mo haó, ko ia ai, ‘oku mau vēkeveke ke mau ngāue fakataha mo e pule‘angá mo e ni‘ihi kehe ‘i homau ngaahi komiunitií ke langa hake meí he ngaahi me‘a ‘oku lolotonga ngāue lelei, ‘o hangē ko e Safeguarding Adults Framework (Fa‘unga ki hono Malu‘i ‘o e Kakai Lalahi).

Ngaahi komiunitī LGBTQIA+

“‘Oku mau fiema‘u ke fakangata ‘a e filifilimānakó, faka‘alumá mo e fakakehekehe‘í.”

‘Oku hoko ‘a e filifilimānakó mo e faka‘alumá ko ha ongo me‘a ia ‘okú na teke ‘a e fakamamahia ‘o e kakai LGBTQIA+ – ‘i ‘api, ‘i ‘apiako pea ‘i he komiunití. ‘Oku fakatupu ‘e he filifilimānakó ha faingata‘a‘ia fakae‘atamai kiate kimautolu pea ‘okú ta‘ofia ai ha‘amau kumi ha tokoni. ‘I he taimi ‘oku mau kumi ai ha tokoní, ko e ngaahi tali ‘oku fa‘a ‘omaí ‘oku felāve‘í pē ia mo e ngaahi fakatu‘utu‘unga angamaheni ki he tu‘unga tangatá pe fefiné, ‘o ‘uhinga ia ‘e malava ke hoko atu pē ‘a e fakamamahí ia ‘o ‘ikai fai ha me‘a ki ai pea ‘oku toe fakaloloto ai pē ‘a e ngaahi fakatupu maumau angamaheni ia ko ‘ení. ‘Oku fiema‘u ‘a e kau ngāué ke nau toe pōto‘i ange ‘i he taimi ‘oku nau fengāue‘aki ai mo kimautolú pea ‘oku fiema‘u ke ‘i ai ha ngaahi sēvesi ‘oku fakapa‘anga, tāketi pau pea mataotao ‘i he LGBTQIA+ pehē ki ha ngaahi sēvesi ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku nau fakahoko ha ngāue ‘oku hoa mo iá. ‘Oku fiema‘u ha ako fekau‘aki mo e vā lelei ‘oku kau ki ai ‘a e tokotaha kotoa pē ‘i he ngaahi ta‘u motu‘a kotoa pē ‘Oku mau faka‘amu ke mau kau atu ki he tapa kotoa pē ‘o e fo‘u mo e faitu‘utu‘uni ki he ngaahi sēvesí mo e ngaahi tu‘utu‘uni ngāué.

Kuo pau ke fakahoko ‘e he Te Aorerekura ‘a e Te Tiriti o Waitangi mo e ngaahi fakakaukau mahu‘inga meí he te ao Māori (māmani ‘o e kakai Maulí)

‘Oku tu‘uloto ‘i he Te Aorerekura ‘a e Te Tiriti o Waitangi, te ao Māori mo e ngaahi ngāue ‘oku tefito ‘i he kāingá. ‘Oku nau fakaai ha ngaahi fa‘unga fakakaukau makehe ma‘a Aotearoa Nu‘u Sila fekau‘aki mo e founa ke fakangata‘aki ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá pea mo e founa ‘e lava ke ma‘u ai ‘a e malu mo e haó pea mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí ma‘á e kakai kotoa pē. ‘Oku ‘oatu ‘e he Te Aorerekura ha ngaahi ola ‘aonga mo mo‘oni ki he Te Tiriti o Waitangi ‘o fou ‘i he:

- **Kupu ‘uluakí - Kawanatanga** – hokohoko atu ‘a hono langa hake ‘o ha ngaahi vā fengāue‘aki mo e hoa ngāue mo e iwi mo e ngaahi kautaha Maulí ‘i hono fakahoko atu mo e fa‘unga pule ‘o e Te Aorerekura.
- **Kupu uá - Tino Rangatiratanga** – fakamafeia ‘a hono ma‘u ‘e he iwi, hapū, whānau, mo e ngaahi komiuniti Maulí ‘a e mafai kakato (mana motuhake) ki he tu‘unga lelei ‘o ‘enau mo‘uí.
- **Kupu tolú - Oritetanga** – fengāue‘aki mo e tangata whenua ke toe fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi founa malu‘í pea mo ma‘u ha ngaahi ola vahevahē taau ‘e malava ai ‘e he iwi, hapū, whānau, mo e ngaahi komiuniti Maulí ‘o a‘usia ‘a e lelei taha te nau ala ma‘ú, ‘o ‘ata‘atā meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku e‘a hake ‘a e **wairuatanga** (mo‘ui ‘o e laumālié) ko ha me‘a ia ke fakakaukau‘i ‘i he tafa‘aki ‘o e Te Tiriti o Waitangi. ‘Oku malava ‘i he wairuatanga ke ngāue‘aki ai ‘e he iwi, hapū, whānau mo e ngaahi komiuniti Maulí ‘a e ritenga (ngaahi taufatunga motu‘á) ‘o fakavaka‘aki ‘a e te ao Māori (māmani ‘o e kakai Maulí), pea fakahoko atu ‘o fou ‘i he tikanga Māori (founa mo e ‘ilo ‘a e kakai Maulí) pea fakasino ia ‘i loto ‘i he mātauranga Māori (‘ilo ‘a e kakai Maulí).

Ko e fakama‘u ‘o e tokangá ‘i he ao Māori ko ha feinga ia ke fakakau mai ‘a e ngaahi fa‘ahinga fakakaukau kotoa pē. ‘Oku fe‘inasi‘aki ‘a e kakai Maulí mo e ngaahi kakai Pasifikí ‘i ha vā ‘oku makehe. ‘Oku fakafehokotaki kinautolu ‘e he whakapapa (fakahohoko tukufakaholó) ‘o nau kāinga ai ‘i he ngaahi faitatau ‘i honau hisitōliá, ‘ulungāangá, ngaahi tala tukufakaholo ‘o e fakatupú.

‘Oku ‘oatu ‘e he Talite ‘o Uaitangí ki he Tāngata Tiriti (Kakai ‘o e Talité) ‘a e ngaahi totonu tatau ki ha ngaahi founa vahevahē taau. ‘Oku to‘oto‘o mai ‘e he Te Aorerekura meí he Te Tiriti o Waitangi, mātauranga Māori mo e ngaahi me‘a ‘oku fakamahu‘inga‘i ‘i he te ao Māori ke ne sio atu ‘aki ki ha ‘amanaki kehe ange ki ha founa ke a‘usia‘aki ‘a e malu mo e haó mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí ma‘á e kakai kotoa pē ‘o Aotearoa Nu‘u Silá.

“ [Fakasi‘isi‘i ‘o e uesia ‘e he kaungā a‘usia fakamanavahē fakatokolahí] ‘oku ‘uhinga ia ki ha tukupā ‘a e pule‘angá ki ha ngaahi vā ‘uhingamālie meí he Talité ‘oku ngāue ke fakatupu ha liliu mo‘onia ‘i he ngaahi tu‘unga fakasōsaietí mo e fakakomiuniti ‘a ia ‘oku hoko ai ‘a e kakai Maulí ko e uho ia ‘o e ngaahi fo‘u tu‘utu‘uni ngāue mo e fokotu‘utu‘u ‘i he kaha‘ú ‘o hangē ko e fokotu‘utu‘u fakafonua ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘Oku toe fiema‘u foki ki ai ha founa ngāue ‘oku ‘i ai ha tu‘unga mahu‘inga ‘o e whānau, hapū, iwi, Māori organisations, te reo, tikanga mo e mātauranga Māori ki hono fo‘u ‘o ha ngaahi founa solova‘anga ‘i he lele lōloá ke poupou atu ki he fakaakeake fakatokolahí mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí.

Pihama, Cameron, and Te Nana (2019: 20)

‘Oku fakapapau’i ‘e he Te Aorerekura ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangatá

Kuo fakamo’oni ‘a Aotearoa Nu’u Sila ki ha ngaahi felotoi fakavaha’a pule’anga ki he ngaahi totonu ‘a e tangatá ‘a ia ‘oku fokotu’u ai ha ngaahi makatu’unga ma’á e ngaahi kakai mo e fonua kotoa pē. Ko e ngaahi felotoi ko ‘ení ‘oku fokotu’u ai ‘a e ngaahi me’á ke taliui ki ai ‘a e pule’angá ki hono a’usia ‘o e tu’unga lelei ‘a e mo’úi mo e malu mo haó pea fakahoko ai ha ngāue ki he ngaahi me’á ‘oku fai ki ai ha hoha’a fekau’aki mo e tangata whenua, kakai fefiné, kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata’a’ia fakaesinó, ngaahi matakali tokosi’í pea mo e fānaú. ‘E fakahoko atu ‘a e Te Aorerekura fakataha mo e ngaahi fatongia fakavaha’a pule’anga ‘o Aotearoa Nu’u Silá pea mo e ngaahi fokotu’utu’u fakafonua ‘oku nau ngāue atu ki he ngaahi kaveinga ki he ngaahi totonu ‘a e tangatá mo e ‘ikai ha vahevahe taaú.

‘Oku ngāue’aki ‘e he Te Aorerekura ‘a e tō’onga lea ‘oku fakakau ki ai ‘a e tokotaha kotoa

‘Oku fakatokanga’i ‘e he Te Aorerekura ‘a e natula fakatu’utu’unga ‘o e tangatá pe fefiné ‘i he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Te Aorerekura ‘oku malava ke uesia ha fa’ahinga kakai pē ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá ‘e he, pe ‘i hono ngāue’aki ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, pea ko ia ai ‘okú ne ngāue’aki ai ha tō’onga lea ‘oku fakakau mai ki ai ‘a e tokotaha kotoa pē. ‘I he Te Aorerekura, ko e ‘kakai fefiné’ ‘oku fakakau ki ai ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku nau pehē ko e fefine kinautolu, kau ai ‘a kinautolu kuo nau liliu fefiné. Ko e fo’i lea ‘kakai’, ‘kakai kuo uesia ‘e he fakamamahí’, pea mo e ‘kakai ‘oku nau ngāue’aki ‘a e fakamamahí’ ‘oku taumu’á ia ke fakakau mai ki ai ‘a e kakai kotoa. ‘Oku ‘ikai totonu ke fakatonulea’i ha kupu’i lea ‘i he Fokotu’utu’ú ni ‘o pehē ‘oku ‘uhinga atu ko e kakai kuo uesia ‘e he fakamamahí ko kinautolu pē na’a nau toe fakatupu ‘a e fakamamahi kuo hokó.

“ Ko hono ma’u faingofuá ‘oku ‘i he uho ia ‘o e vahevahe taaú.

Tokotaha Ma’u Fakataha, fetalanoa’aki ki he Fokotu’utu’u Fakafonuá

Ko e Te Aorerekura ‘i ha peesi pē ‘e taha

Te mau liliu ‘a e founга te mau ngāue aí...

...‘aki ‘emau fa‘u ha fa‘unga ngāue te ne fakamalava...

Liliu ‘Uluakí Nga‘unu atu ki ha mo‘ui tu‘unga lelei ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá

Liliu Uá - Nga‘unu atu ki hono fakaivia ‘o e ngaahi komiunitií

Liliu Tolú Nga‘unu atu ki ha kau ngāue pōto‘i, taukei fakae‘ulungāanga mo tu‘uloa

Liliu 4
Nga‘unu atu ki hano fakapa‘anga ‘o ha‘uluaki founга ki he ta‘ota‘ofi

Kakaí & whānau

Liliu 5
Nga‘unu atu ki ha ngaahi ngāue ‘i ha founга malu, ma‘u ngofua, mo mā‘opo‘opo

Liliu 6
Nga‘unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké

Tukupā ‘a e pule‘angá ke ngāue ki he ngaahi tūkunga mo e ngaahi tō‘onga fakasōsiale angamaheni ‘oku nau fakatupunga ‘a e fakamamahí.

Felotoi fekau‘aki mo e ‘uluaki founга ta‘ota‘ofi.

Kau ngāue ‘oku poto, taukei fakae‘ulungāanga, mo tu‘uloa

Fa‘u, tataki mo fakahoko ‘e he ngaahi komiunitií ha ngaahi founга ngāue ke fakahoko‘aki ‘a e liliú.

Fengāue‘aki lelei ange ‘a e pule‘angá mo e ngaahi komiunitií.

Fakafehokotaki pea faingofua hono foua ‘a e ngaahi sēvesí.

Ako mo Muimui‘i ‘a e Fakalakalaka Kuo Hokó

Ko ha founга ako ‘okú ne tānaki ‘a e fakamo‘oní, ngaahi fale‘i ‘a e tangata wh...

Ngaahi Tefito‘i Tuí

Vahevahe Taaú mo e Fakakau Maí

Aroha (‘Ofá)

Te Tiriti o Waitangi (Ko e Talite ‘o Uaitangí)

Kawanatanga

...ha liliu ma'á e kakai kotoa pē.

'E mahino ki he fānaú mo e to'utupú 'a e ngaahi vā 'oku lelei, founga ki he kumi ha tokoni, pea mo e lava ke ma'u ha ngaahi sēvesi 'oku fakataumu'a-pau kiate kinautolu.

'Oku malu'i, malu mo hao, mo poupou'i a kinautolu 'oku nau kau 'i ha ngaahi hopo 'i he Fakamaau'angá

Kakai fakafo'ituituí mo e kāingá ke nau fakaakeake mo ikuna'i 'a e a'usia fakamanavahē 'o e fakamamahí.

'E ma'u atu 'e he tangata whenua, kakai Pasifikí, ngaahi komiunití fakamatakalí, ngaahi komiunití LGBTQIA+, kau toulekeleká, fānaú mo e to'utupú, pea mo e ngaahi komiunití 'o e kakai 'oku 'i ai hanau ngaahi faingata'a'ia fakaesinó ha ngaahi sēvesi mo ha tokoni fakataumu'a-pau.

'E ma'u atu 'e he kakai fefiné, wāhine Māori mo ha ni'ihi kehe 'oku uesia 'e he fakamamahí ha tokoni 'oku ngāue fakataha mo kinautolu ke fakapapau'i 'oku nau malu mo hao.

'Oku taliui pea faitokonia'a kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e fakamamahí ke nau liliu ai.

Fakasi'isi'i 'a hono kei kātaki'i 'o e fakamamahí mo e 'ikai ha vahevahe taaú'i he kotoa 'o Aotearoa Nu'u Silá.

Fakahoko 'e he ngaahi fāmilí mo e kāingá ha ngāue ke ta'ota'ofi 'a e fakamamahí 'i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá.

Ngaahi Olá

Haumaru

Mana
Motuhake

Poipo Wairua

Tūhono

Ora

Whakawhirinaki

Ngākau
Whakautu

Whenua mo e ngaahi le'o 'o e ngaahi komiunití, ke fakalakalaka mo liliu ma'u pē.

Tika mo e Pono

Kotahitanga

Kaitiakitanga

Tino Rangatiratanga

Oritetanga

Ko e vīsoné

Moemoeā – Misí mo e vīsoné

Tukunga iho – Ngaahi ola ‘oku ma‘ú

Whanonga pono – Ngaahi tefito‘i tui ‘oku nau takiekiná

Moemoeā – Misí mo e Vīsoné

Ko e misi mo e vīsone ‘a e Te Aorerekura ‘okú ne fakatokanga‘i ko e nofo ko ia ‘i ha mo‘ui ‘oku ‘ata‘atā meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ko ha konga pē ia ‘e taha ‘o e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui, ka ko ha konga tefito ia.

‘Oku ‘i he mafu ‘o e moemoeā ‘a e ora (mo‘ui). Ko e ora ‘oku fiema‘u ia ke mo‘ui mo tupulaki, ke fakalahi mo fakafoki hoto ngeiá, ke a‘usia ‘a e malu mo haó ‘i he tapa kotoa pē ‘o e mo‘ui. Ko e moemoeā ‘o e Fokotu‘utu‘ú ni ‘oku fakatefito ia ‘i he ngaahi misi ‘a kinautolu kuo nau mu‘omu‘a atú – ngaahi faka‘ānaua ‘a e kakaí ki ha kaha‘u lelei ma‘a ‘enau fānaú, fanga mokopuná mo kinautolu ‘oku muimui mai aí. ‘Oku fakafehokotaki ‘e he moemoeā ko ‘ení ‘a e kakai ‘o e ‘aho ní ki ha ngaahi tefito‘i me‘a ‘oku fakamahu‘inga‘i, ngaahi tui mo ha ngaahi vā ‘oku makehe pē ia ki Aotearoa Nu‘u Sila, tautautefito ki he fakakaukau meí he ao Māori fekau‘aki mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ma‘a e tokotaha kotoa pē. Ko e mana (ngeia ‘o e tangatá), meí he vakai ‘a e kakai Maulí, ‘oku ‘i he kakai kotoa pē ia meí he taimi ‘o honau feitama‘í. Ko e maná ‘oku fepikitaki fakaenatula ia ki he ora he ‘oku fekau‘aki fakahangatonu ia mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a ha tokotaha, hono ngaahi vaá mo e ngaahi fepikitakí, pea mo e ‘ātakaí. ‘E ala fiema‘u ke ‘i ai ha ngaahi hala fononga mo ha ngaahi fokotu‘utu‘u kehekehe ke ma‘u ai ‘a e ora ma‘á e kakaí, kāingá mo e ngaahi komiunitíi.

Na‘e kaungā fa‘u ‘a e moemoeā ko ‘ení ‘e he tangata whenua, ngaahi sekitoa mataotaó mo e ngaahi komiunitíi ‘i he lolotonga ‘o e 2021.

‘Oku tu‘uloto ‘eni ‘i he Te Aorerekura. ‘Okú ne fakavaka ai ‘a ‘ene ngaahi tefito‘i tuí, ngaahi olá, ngaahi liliú mo e ngaahi ngāué.

Ko e kakai kotoa pē ‘o Aotearoa Nu‘u Silá ‘oku nau mo‘ui mo tupulaki; ‘oku fakautuutu hake mo matauhí ‘a e tu‘unga lelei ‘o ‘enau mo‘ui koe‘uhí he ‘oku nau malu mo hao mo faitokonia kinautolu ke nau ma‘u ha mo‘ui ‘oku ‘ata‘atā meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

Tukunga iho – Ngaahi ola ‘oku ma‘ú

Ko e ola ‘e ono ‘oku mātu‘aki mahu‘inga ki hono a‘usia ‘o e moemoeā. Ko e ngaahi olá ni, ‘a e tukunga iho, ‘oku nau fakamatala‘i ‘a e ngaahi liliu ‘i Aotearoa Nu‘u Sila ‘e iku ki ai ‘a e ngaahi ngāue ‘i he malumalu ‘o e Te Aorerekura. ‘E tokoni mai ‘a e ngaahi fakalakalaka ke ma‘u ‘a e tukunga iho kiate kinautolu ke mau mahino‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ke fakahokó mo e ngaahi me‘a ke fakasi‘isi‘í, ‘i he fononga atu ki he moemoeā.

Haumaru – ‘Oku malu mo hao pea malu‘i ‘a e kakaí

‘Oku ongo‘i malu mo hao pea malu‘i ‘a e kakai kotoa pē, ‘i honau ngaahi ‘apí, kaungā‘apí, komiunitií, ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku nau ako, ngāue, lotu mo fakafeohi aí, pea ‘i he‘enau ngaahi fengāue‘aki mo e ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá. ‘E ong‘i malu pē ‘a e kakaí ‘i honau ‘ilo‘i‘angá ‘o ‘ikai ha‘anau manavahē. ‘Oku ongonā mo fakamahu‘inga‘i kinautolu, pea nau ongo‘i ‘oku fai ha tokanga mamafa ki he‘enau ngaahi a‘usiá. Te nau lava ‘o ma‘u atu ‘a e fa‘ahinga totonu ‘o e ngaahi sēvesi pe tokoni ke nau toe mālohi, fakaakeake mo tokangaekina ai kinautolu ‘i he taimi mo e feitu‘u ‘oku nau fiema‘u aí. ‘Oku ‘ilo ‘e he kakaí kapau ‘e hoko ha fakalavea pe uesia kiate kinautolu, ‘e taliui ki ai ‘a e tokotaha na‘á ne fakahoko ‘ení. ‘E fili ‘a e kakaí ke ‘oua te nau fakalavea‘i ha ni‘ihī kehe.

Whakawhirinaki – Ko ha kakai ‘oku ‘i ai ha‘anau ngaahi vā fakafekau‘aki fefalala‘aki

‘E malava ke falala ‘a e tokotaha kotoa pē kiate kinautolu ‘oku ngāue mo kinautolú ke nau manatua ma‘u pē ‘a ‘enau malu mo haó, tu‘unga lelei ‘a ‘enau mo‘uí, mo e ngaahi me‘a ‘oku kau lelei taha kiate kinautolú. Ko e kakai falala‘angá te nau lava ‘o ngāue atu ke taliui ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí, pea ‘e lava ke falala ‘a e kakaí ki he ngaahi sēvesi mo e tokoni ‘oku ‘atā atu kiate kinautolú koe‘uhí he kuo fo‘u kinautolu ke nau fakalato ‘a ‘enau ngaahi fiema‘u kehekehe pea ‘oku fakangāue‘i ai ‘a e kakai ‘oku nau pōto‘i, ‘atamai tau‘atāina, loto tokanga pea mo āngai ngofua. ‘Oku fakatokanga‘i ‘a e ngaahi a‘usia ‘oku fakatupu manavaheé ‘i he taimi ‘oku hoko mai aí, pea ‘oku ‘i ai ha taliui ki he ngaahi tō‘onga fakamamahí pea ko e ngaahi ngāue atu ki aí ‘oku fakama‘u ai ‘a e tokangá ki hono toe langa hake ‘o e fefalala‘akí. ‘Oku toe fakama‘u foki ‘a e tokanga ‘a e ngaahi komiunitií mo e ngaahi kautahá ki he ngaahi ngāue ke ta‘ofi mo malu‘i meí he fakamamahí.

Mana motuhake – ‘Oku ma‘u ‘e he kakaí ‘a e tau‘atāina ke nau takitaha pule‘ia pē ia mo e tau‘atāina ke fili

‘Oku ma‘u ‘e he tokotaha kotoa pē ‘a e mafai mo e tau‘atāina ke nau pule‘ia pē ‘enau mo‘uí – ‘oku lava ‘a e kakai lalahí ‘o mo‘ui ‘aki ‘a ‘enau ngaahi fakakaukau fakafilosofía, ngaahi me‘a ‘oku nau fakamahu‘inga‘í mo ‘enau ngaahi tō‘onga angamahení, pea ma‘u atu ha tokoni fakaivia ma‘á e fānau mo e kakai lalahi ‘oku nau fiema‘u iá. ‘I he puipuitu‘a ko ‘ení, ‘oku ‘uhinga leva ‘a e mana motuhaké ‘oku ma‘u mo‘oni ‘e he kakaí ha ngaahi me‘a ke nau fili mei ai. ‘Oku nau fili ke ‘oua te nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí pe fakahoko ha maumau pe fakalavea. ‘Oku ma‘u ‘e he kakaí ‘a e ngaahi me‘a ke nau mālohi mo fakaakeake ai pea mo ha ngaahi ngāue te nau fakalato ‘a ‘enau ngaahi fiema‘ú. ‘E lava ke nau tataki ‘a e ngaahi faitu‘utu‘uni mo e ngaahi ngāue ‘e tokoni kiate kinautolu ke nau ma‘u ai ‘a e tu‘unga lelei fakaesinó, fakae‘atamaí, fakalaumālié mo e fakafāmilí, pea mo a‘usia ai ‘a e lelei taha ‘oku nau ala malavá.

Ngākau whakautu – ‘Oku faka‘apa‘apa‘ia ‘a e kakaí neongo ai pē pe ko hai kinautolu

‘Oku faka‘apa‘apa‘ia ‘a e tokotaha kotoa pē neongo ai pē pe ko hai ia, pea mo e anga ‘o ‘ene fili ki he me‘a ke ‘ilo‘i‘aki iá (ko ha tokotaha fakafo‘ituitui ia, ko ha mēmipa ia ‘o ha kāinga mo/pe ha fāmili, kulupu, pe komiuniti ‘okú ne fili ki ai). ‘Oku fakatokanga‘i, ho‘ata mei ai pea fakamahu‘inga‘í ‘a e kehekehe ‘i he fakamatakáli, ta‘u motu‘á, ‘i he manako ‘i ha tangata pe fefiné, pea mo e ngaahi faingata‘a‘ia fakaesinó. ‘Oku fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u kehekehe ‘a e

kakaí ‘e he ngaahi ngāue ke nau toe mālohi ange aí pea mo malu‘i ai kinautolu meí he fakamamahí, fakataha mo ha ngaahi sēvesi ki he fakaakeaké mo e ngāue ke tali atu ki aí.

Tūhono – ‘Oku fehokotaki ‘a e kakaí mo e ni‘ihī kehe ‘oku nau poupou atu ki he tu‘unga lelei ‘a ‘enau mo‘uí

‘Oku ma‘u ‘e he tokotaha kotoa pē ha ngaahi fakafehokotaki lelei ki honau ngaahi fāmilí mo e kāingá – ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘i honau tukufakaholó, kāingá pe ‘i honau fakafehokotaki ki he kakai ‘i honau ngaahi kupu fekau‘akí, kaungā‘apí mo e komiuniti – ‘a ia ‘okú ne fakamafeia ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí pea malu‘i ai meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘Oku ma‘u e he kakaí ha ngaahi hala fononga ke nau (toe) fakafehokotaki ai mo e ni‘ihī kehé kapau ‘oku nau ongo‘i tuenoa.

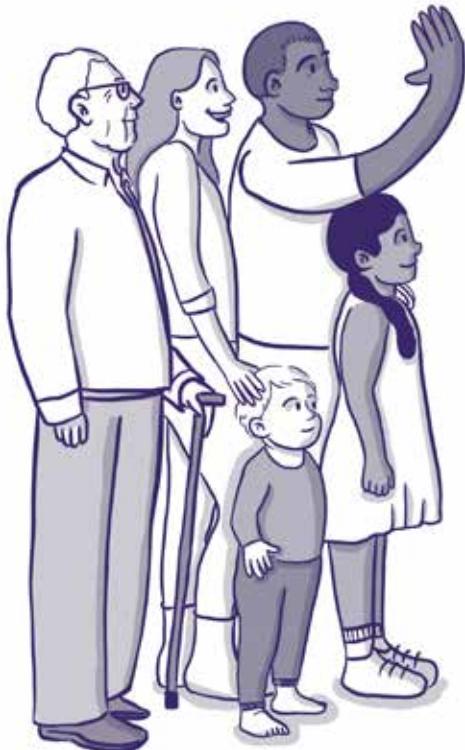

Poipoī wairua – ‘Oku ‘ō‘ōfaki mo tokangaekina ‘a e kakaí

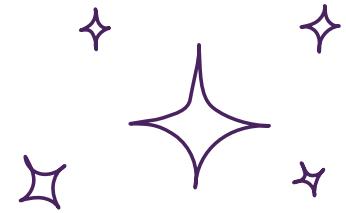
‘Oku malava ‘e he tokotaha kotoa pē ‘okú ne fiema‘ú ke ma‘u atu ha ngāue taimi tonu ke ta‘ofi‘aki ‘a e uesia lahi meí ha a‘usia fakamanavahē, ‘i ha ngaahi founiga ‘oku langa hake meí he ngeiá mo e ngaahi mālohungá. ‘Oku malava ‘a e kakaí ‘o ma‘u atu ha ngaahi tokoni ‘oku kakato ‘a ia ‘oku fakama‘u ai ‘a e tokangá ki he ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga kiate kinautolú, ‘o faka‘ilonga‘i ai ‘a e ngaahi a‘usia fakamanavahē kuo tupunga meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, pea mo e ngaahi maumau kuo fakatupunga ‘e he filifilimānako ‘a e founiga ngāue.

Whanonga pono – Ngaahi tefito‘i tui ‘oku nau takiekiná

Ko e whanonga pono – pe ko e ngaahi tefito‘i tui ‘oku nau takiekiná – ‘oku nau tokoni ki hono fakafuo ‘o e anga ‘o e ngāue ‘a e tokotaha mo e kautaha kotoa pē ko ha konga ia ‘o e Te Aorerekura. Na‘e tokoni ‘a e ngaahi whanonga pono ko ‘ení ki hono fa‘u ‘o e Te Aorerekura pea te ne tataki ‘a e fakahoko ngāué.

- ❖ Fakamu‘omu‘a ‘a e **vahevahe taaú** mo e **fakakau mai**‘i he ngaahi tafa‘aki kotoa pē, ‘o fakapapau‘i ai ‘oku vahevahe taau ‘a hono fakapa‘angá mo e ngaahi ola ‘oku ma‘ú; ‘oku ongona ‘a e ngaahi le‘o kotoa pē pea ‘oku fakafofonga‘i kinautolu ‘i he ngaahi tu‘unga kotoa pē ‘o e fai‘utu‘uní; pea ko e kakai kotoa pē ‘oku ‘i ai ha‘anau ngaahi fili fekau‘aki mo e ngaahi tokoni ‘oku nau ma‘u atú.
- ❖ Ngāue‘aki ‘a e **aroha (loto ‘ofá)**, ‘o fakatokanga‘i ai ko e fai‘ofa mo e tokangaekina ‘o e kakaí ‘oku malava ai ke hoko ‘a e fakaakeaké pea ‘oku hā mei ai ‘a e fōtunga ‘o e vā feveitokai‘akí.
- ❖ Ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku **tika mo pono (me‘a totonu pe a angatonu)**, ‘o ngāue ai ‘a e kakai ‘i ha founiga ‘oku napangapangamālie, angatonu, pea nau talui ai ki he‘enau ngaahi ngāué.
- ❖ ‘Oku fengāue‘aki ‘a e kakaí ‘i ha founiga fakafekau‘aki, ‘o ho‘ata mei ai ‘a e **kotahitanga (mālohi ‘i he kau fakatahá)** ke ‘oatu ha tokoni ma‘á e kakai kehé, pea mo nau ma‘u atu ai ha tokoni ma‘a kinautolu.
- ❖ **‘Oku ngāue‘aki ‘a e kaitiakitanga (lakanga fakaetauhí)** – ‘oku mahino ki he kakai kotoa pē ‘a honau ngaahi lakanga mo e fatongia ke fakapapau‘i ‘a e malu mo e hao pea mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kakaí mo honau ngaahi fāmilí mo e kāingá.

Ko e ngaahi liliú

Ko e ngaahi liliu takitaha ‘i he Fokotu‘utu‘ú ‘oku nau fekaukau‘aki, pea ‘oku nau toe fakafalala foki ki he ngaahi liliu lalahi ange ‘i Aotearoa Nu‘u Silá ni ke tokoni ki he ngāue atu ki he ngaahi me‘a ‘oku nau fakatupu ‘a e fakamamahí.

- Liliu ‘Uluakí: **Nga‘unu atu ki ha mo‘ui tu‘unga lelei ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá**
- Liliu Uá: **Nga‘unu atu ki hono fakaivia ‘o e ngaahi komiunitií**
- Liliu Tolú: **Nga‘unu atu ki ha kau ngāue pōto‘i, taukei fakae‘ulungāanga mo tu‘uloa**
- **Liliu Faá:** Nga‘unu atu ki hano fakapa‘anga ‘o e ta‘ota‘ofí ke malu‘i ai meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi fakalieliá
- **Liliu Nimá:** Nga‘unu atu ki ha ngaahi ngāue ‘i ha founга malu, ma‘u ngofua, mo mā‘opo‘opo
- **Liliu Onó:** Nga‘unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké
- **Ako mo muimui‘i ‘a e fakalakalaka kuo hokó**

Liliu ‘Uluaki:

Nga‘unu atu ki ha mo‘ui tu‘unga lelei ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālopingá

Ohi ha founa ngāue ‘oku makatu‘unga ‘i he tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālopingá ‘a ia ‘e fā‘ūtaha ki ai ‘a e ngaahi tapa kotoa pē, ‘aki hono ohi ‘o e sīpinga Tokotoru ‘o hu‘u ai ‘a e tokangá ki hono liliu ‘o e ngaahi tūkunga fakasōsiale, ngaahi tu‘unga mo e ngaahi ‘ulungāanga angamaheni ‘oku nau kei paotoloaki ‘a e ngaahi tō‘onga fakatupu maumaú.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

‘Oku ‘i he mafu ‘o e moemoeā ‘a e ora (mo‘ui). Ko e ora ‘oku fiema‘u ia ke mo‘ui mo tupulaki, ke fakafokifoki mo fakalahi hoto ngeiá, pea ke a‘usia ‘a e malu mo haó ‘i he tapa kotoa pē ‘o e mo‘ui. ‘Oku ‘ikai ‘i ai ha hala nounou ia ki hono fakangata ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘E fiema‘u ke ngāue‘aki ‘e he pule‘angá, tangata whenua, mo e ngaahi komiunitií mo e ngaahi sekitoa mataotaó ha founa ‘oku fakatefito ‘i he tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui mo e malu mo haó ‘i he ngaahi ngāue hono kotoa pē. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki hono fakakaukau‘i ‘o e ngaahi ‘elemēniti kotoa pē ‘o e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a ia ‘oku nau tānaki atu ki he malu mo e haó ‘o hangē ko e nofo‘angá, mo‘ui leleí, ma‘u‘anga pa‘angá mo e malu ‘a e ma‘u‘anga me‘atokoní pea mo e ngāue atu ki he ngaahi fefaikehekehe‘aki ‘i he vaha‘a ‘o e kakaí.

‘Oku fakatokanga‘i ‘e he pule‘angá ‘a hono fatongia taliui ki hono ma‘u ‘o e ora mo e malu mo haó pea ko ia ‘oku fokotu‘u atu ai ‘i he Te Aorerekura ha founa ke fengāue‘aki fakataha ai ‘a e kakaí ke toe fakautuutu ange ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘o fou ‘i hono fakangata ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

Ko e ngaahi ngāue kotoa pē ki hono fakahoko ‘o e Te Aorerekura ko e konga ia ‘o ha fa‘unga ‘ātakai ‘oku fekaukau‘aki. ‘Oku fiema‘u ha ngaahi ngāue ke ta‘ota‘ofi‘aki, tali atu ‘aki mo fakaakeake ai, ‘i he ngaahi tu‘unga kotoa pē (fakafo‘ituitui, fāmilí, komiunitií, ‘i he ngaahi kautahá mo e sōsaietí). ‘Oku mahu‘inga ha kau ngāue tu‘uloa mo ha ngaahi komiunitií kuo fakaivia ke fakahoko ‘a e liliú. ‘E fa‘u mo fakahoko ‘a e ngaahi ngāue‘aki ha tokanga ki he ngaahi tūkunga, fa‘unga mo e ngaahi tō‘onga fakasōsiale ‘oku nau fakatolonga atu ‘a e fakalaveá, mo ha taumu‘a ke langa hake ha ngaahi ngāue ki he malu mo e haó, taliuí, tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui mo e mo‘ui kītakí.

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

‘Oku ‘i ai ha ngaahi polokalama kehekehe ‘a e pule‘angá ‘oku fakataumu‘a ke faitokonia ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui pea te nau ngāue atu ki he ngaahi me‘a ‘oku nau fakatupu ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘E fengāue‘aki ‘a e Te Aorerekura mo e ngaahi fokotu‘utu‘u fakafonua kehe kau ai ‘a e Child and Youth Wellbeing Strategy (Fokotu‘utu‘u ki he Tu‘unga Lelei ‘a e Mo‘ui ‘a e Fānaú mo e To‘utupú), Disability Strategy and Action Plan (Fokotu‘utu‘u mo e Palani Ngāue ki he Kakai ‘oku ‘i ai hanau Faingata‘a‘ia Fakaesinó), Lalanga Fou Pacific Strategy (Fokotu‘utu‘u Ngāue Lalanga Fou ki he Kakai Pasifikí), Better Later Life (Lelei Ange ‘a e Konga Kimui ‘o e Mo‘ui) – He Oranga Kaumātua, Carers Strategy (Fokotu‘utu‘u ki he Kau Tauhí), Aotearoa Homelessness Action Plan (Palani Ngāue ‘a Aotearoa ki he Nofo Tukuhāusiá), Māori Language Strategy (Fokotu‘utu‘u ki he Lea ‘a e Kakai Maulí), mo e He Korowai Oranga–New Zealand’s Maori Health Strategy (Fokotu‘utu‘u ‘a Nu‘u Sila ki he Mo‘ui Lelei ‘a e Kakai Maulí).

‘Oku fulihi ‘e he pule‘angá ‘a e fa‘unga tokoni ki he tu‘unga lelei ‘a e nofó (welfare) ‘aki ha tokanga mālohi ki hono fakalelei‘i fakalūkufua ‘o e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e fānaú mo e ngaahi fāmili tu‘u lavea ngofuá. ‘E hokohoko atu ‘a hono tokangaekina ‘e he ngāue ki hono fulihi ‘o e fa‘unga tokoni ki he tu‘unga lelei ‘a e nofó ‘a e hiki hake ‘o e tokoni ‘oku ‘atā atú ‘aki hono toe fokotu‘u fo‘ou ‘o e ngaahi pa‘anga tokoní (grants), tautaufitō ki he mātu‘a ‘oku nau tauhi tokotaha ha fānaú (solo parents) ‘a ia ‘oku nau a‘usia ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí, pea mo to‘o ai ‘a e ngaahi ‘ā vahevahe ‘oku fekau‘aki mo e ma‘u atu ‘o e tokoni fakapa‘angá.

Ko e Ngā Tini Whetū, ko ha fa‘unga ngāue fo‘ou ia ke ne ta‘ota‘ofi ‘a e fakamamahí, ‘o uho‘aki ‘a e kāingá, ke ne toe fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi fāmilí mo fakalelei‘i ‘a e tu‘unga ‘o e malu mo e haó pea mo

e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e fānaú. Ko e sēvesí ni ko ha fengāue‘aki fakataha ia ‘a e Oranga Tamariki | Potungāue ki he Fānaú, Te Puni Kōkiri, Te Kaporeihana Āwhina Hunga Whare | Accident Compensation Corporation pea mo e Whānau Ora Commissioning Agency.

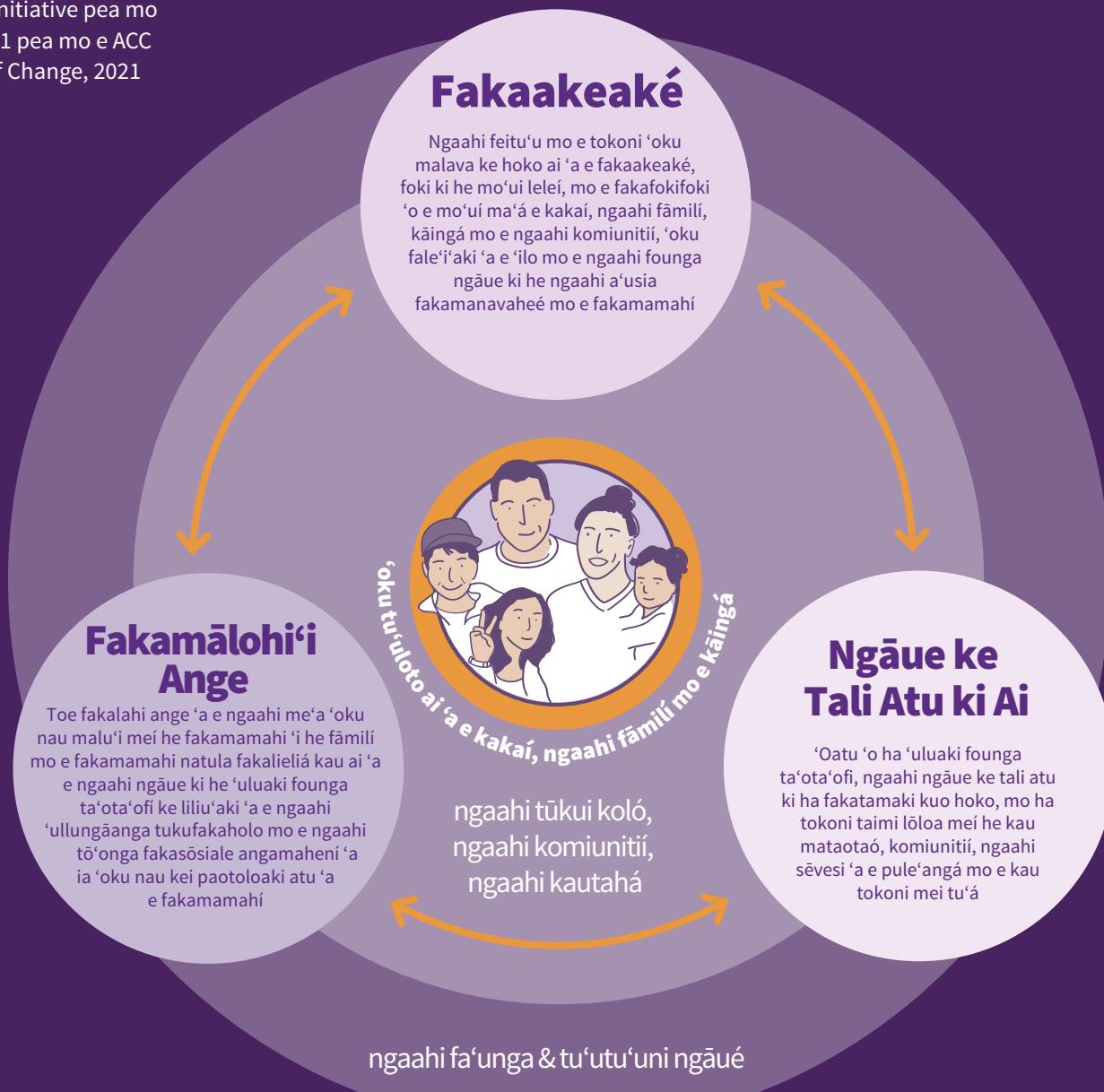
Ko e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Te Manatū Whakahiatō Ora | Potungāue ki he Ngaahi Fakalakalaka Fakasōcialé mo e ngaahi komiuniti‘i he fa‘unga faka‘ulungāanga ko e Nga Vaka o Kaiga Tapu ‘okú ne langa hake ai ‘a e ivi ngāue ‘o e kakai Pasifikí mo e kau ngāue kehe ‘oku nau ngāue mo e kakai mo e ngaahi fāmili Pasifikí mo honau ngaahi komiunitií.

‘Oku lolotonga fakahoko ha liliu ki he fa‘unga ngāue ki he mo‘ui lelei mo e ngaahi faingata‘a‘ia fakaesino ‘a Nu‘u Silá ni ‘o fakataumu‘a ke toe vahevahe taau pea toe hoa ange ‘a e tauhi fakafaito‘ó ki hono fakalato ‘o e ngaahi fiema‘u ‘a e kakai kotoa pē ‘i ha fa‘ahinga feitu‘u pē ‘oku nau ‘i ai. ‘Oku toe ngāue foki ‘a e pule‘angá ke fakalakalaka ki mu‘a ‘ene tali ki he He Ara Oranga: ko e Līpooti ‘a e Pule‘angá ki he Faka‘eke‘eke ki he Tu‘unga ‘o e Mo‘ui Lelei Fakae‘atamaí mo Hono Ma‘utangī ‘e he Ngaahi Faito‘o Koná pe Kava Mālohi), ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ngāue ‘oku tataki ‘i he kotoa ‘o e fonuá. ‘Oku ‘i ai ‘a e vā faingata‘a pea fa‘a hu‘u ki he ngaahi feitu‘u kehekehe ‘i he vaha‘a ‘o e ‘ikai ke tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui fakae‘atamaí, ngaahi me‘a fekau‘aki mo e fai‘o kona tapú, kava mālohi, pea mo e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

“ I he tu‘unga fakafonuá, ‘oku hangehangē ‘oku ‘i ai ha ‘ilo lahi ange fekau‘aki mo e ivi ‘o e feinga mo‘oni ke fengāue‘aki fakatahá - ka ‘oku ‘ikai fu‘u hoko ‘eni ia ‘i he tu‘unga ‘o e fakahoko sēvesí. Ko e feitu‘u ‘eni ‘oku fu‘u fiema‘u ke liliú kapau ‘oku fiema‘u ke toe lelei ange ‘a e mo‘ui ‘a e kāingá. Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Tokotoru: ko e tolu‘i me‘a ‘oku ‘ikai ala vetekina

Oh i mai meí he The Southern Initiative pea mo e Auckland Co-Design Lab, 2021 pea mo e ACC Strategic Investment Theory of Change, 2021

Ko e sīpinga Tokotoru

‘Oku fokotu‘u atu ‘i he Te Aorerekura ha founга ke fengāue‘aki fakataha ai ‘a e kakaí ke fakautuutu ‘a ‘enau malu mo haó mo e tu‘unga lelei ‘a ‘enau mo‘úi. ‘E fakaloloto ‘e he liliú ni ha founга fakafekau‘aki pea makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá, ‘o ngāue‘aki ‘a e sīpinga Tokotoru ki he ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí pea mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘úi (*TSI and the Auckland Co-Design Lab, 2021*) ke poupou atu ki hono fakangata ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá.

Ko e hā ‘a e sīpinga Tokotoru?

Ko e Tokotoru – ‘a ia ‘oku ‘uhinga ko e ‘tolu‘i me‘a ‘oku ‘ikai ala vetekina‘ – ko ha sīpinga ia ‘oku fakatefito ‘i he kāingá ‘okú ne fokotu‘u ‘a e ngaahi tafa‘aki ‘e tolu ‘oku nau fakamalava mo fakautuutu ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘úi. ‘I he puipuitu‘a ‘o hono fakangata ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá, ‘oku hulu‘i ‘e he sīpinga Tokotoru ha ngaahi tafa‘aki fekāinga‘aki ‘e tolu:

- **Toe fakamālohi‘i ange (Strengthening)** – ko ha founга ‘eni ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá, ke fakautuutu hake ‘aki ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau poupou ki he tu‘unga lelei ‘a e mo‘úi pea mo ta‘ofi ai ha hoko ‘a ha maumau (liliu 4)
- **Ngāue ke tali atu ki ai (Responding)** – ngaahi ngāue ke tali atu ki ai ‘oku kakato, malu mo hao, ma‘u ngofua pea fakafekau‘aki, ‘a ia kuo fakataumu‘a pau atu ki he kakai fakafo‘ituituí, ngaahi fāmilí, kāingá mo e komiunitií (liliu 5)
- **Fakaakeake (Healing)** – ko hano fakama‘u ‘o e tokangá ki hono fai tokonia ‘o e fakaakeaké, fakatonutonú, mo e fakafokifoki ‘o e mo‘úi (liliu 6).

Ko e fekaukau‘aki ‘a e ngaahi tafa‘aki ni ‘okú ne fakamamafa‘i ai ‘a e fiema‘u ke ngāue‘aki ha founга ‘oku kakato. ‘Oku ngāue‘aki ‘a e Tokotoru ‘i he Te Aorerekura ke fakahaa‘i‘aki ‘a e mahu‘inga ‘o hono fo‘u ‘o ha ‘ātakai poupou mo ha ngāue ke tali atu ki ai, ‘o fakalukufua pea toe tāketi fakahangatonu atu ki he ngaahi fiema‘u ‘a e ngaahi komiuniti kehekehe, ‘i he kotoa ‘o e fa‘unga ngāue ki he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá – meí he pule‘angá ki he komiunitií, fāmilí mo e kāinga pea mo e ngaahi tu‘unga fakafo‘ituituí.

Ko e sīpinga Tokotoru ‘okú ne toe fakahoko fo‘ou atu ‘a e ngaahi kongokonga ‘o e halanga faka‘ehi‘ehi ‘i he tauhi ‘o e mo‘ui lelei ‘a e kakaí (public health prevention continuum) (faka‘ehi‘ehi tōmu‘á, faka‘ehi‘ehi hono uá, mo e faka‘ehi‘ehi hono tolú) koe‘uhí ke fakamamafa‘i ai kuo pau ke ‘oatu ‘a e fakamamafa tatau ki he ngaahi tu‘ungá ni kotoa, ke ‘atā atu ‘i he taimi hono kotoa pē, pea ‘oku fakafelāve‘i ‘a e ngaahi makatu‘unga ‘oku nau tokonia ‘a e malu mo haó mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘úi.

“ ‘Oku faka‘ai‘ai kitautolu ‘e he Tokotoru ke tau fakakaukau atu ‘o fakalaka atu ‘i he ngaahi fakangatangata ‘o e ngaahi sēvesi mo e polokalama ki he mo‘ui lelei mo e nofo fakasōcialé, kae fakama‘u atu ‘a e tokangá ki he founга te tau lava ai ‘o kamata‘i pe faka‘āsinga ‘a e ‘ātakai ‘o e mo‘ui tu‘unga lelei ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku tau nofo, ako, ngāue mo fiezia aí. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Te Tokotoru ‘oku fa‘a ‘osi ma‘u pē ‘e he ngaahi komiunitií ia ‘iate kinautolu ‘a e ngaahi me‘a ‘oku tau fiema‘u ke tau mo‘ui lelei aí.

Ko e Auckland Co-Design Lab

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

‘I hono uhó, ko e liliu ko ia ki he sīpinga Tokotoru ‘okú ne fakahaa‘i mai ‘a e kei tukupā ‘a e pule‘angá ki hono liliu ‘o e ngaahi tūkunga fakasōsiale, ngaahi fa‘unga mo e ngaahi tō‘onga angamaheni ‘oku nau kei paotoloaki ‘a e maumau ‘oku fakahokó. Ko hono olá, ‘e kei fiema‘u ke toutou vakai‘i ‘e he pule‘angá ‘a e ngaahi konga ‘oku fakafehauaki ai ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘ú pea kumi ki he ngaahi faingamālie ke lava ai ha fengāue‘aki fakataha ke fakautuutu ai ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí. Hangē ko ‘ení, ‘oku tukupā ‘a e pule‘angá ke ho‘ata atu ‘a e founiga ngāue ki he tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá ‘i he taimi ‘oku fokotu‘utu‘ú ai ha ngāue ke tali atu ki he Faka‘eke‘eke ki he Ngeia ‘o Ha‘a Fafiné (Mana Wāhine Inquiry).

‘Oku ‘osi fakatokanga‘i ‘oku lava foki ke fakatupu ‘e he pule‘angá ha ngaahi maumau, ‘o tatau ai pē ‘i ha‘anau fakahoko ha ngāue pe ‘i ha ‘ikai ke nau fakahoko ha me‘a ki ai. ‘E tokoni ‘a hono mahino‘i mo e ako mei hotau hisitōliá ke tau nga‘unu atu ai ki mu‘a ki he founiga ngāue ko ‘eni ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá.

Ko hono fokotu‘u ‘o e kakaí mo e kāingá ‘i he uhó, ‘oku ‘uhinga ia ‘e lava ai ke fengāue‘aki fakataha ‘a e ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá, tangata whenua, ngaahi sekitoa mataotaó mo e ngaahi komiunitií ke fa‘u ‘enau ngaahi sēvesí ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema‘u ‘a kinautolu ‘oku nau faka‘aonga‘i kinautolú. ‘E toe hiki hake ai ‘a e taliui ‘a e pule‘angá mo e ngaahi kautaha ‘i tu‘a meí he pule‘angá ke nau faitokonia ai ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí. ‘E a‘usia ai ‘e he kakai ‘oku uesia ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ha ngaahi fakahoko ngāue ‘oku malu mo hao, felālāve‘i, mo maau ‘a ia ‘oku ma‘u ngofua, mahino ngofua pea faingofua ange ki hono fouá.

Ko e founigá ni ‘oku ‘ikai tāfataha pē ia ki he ngaahi kautahá ka ‘oku fekau‘aki foki ia mo e kakaí mo e ngaahi tō‘ongá. Ko e kakati fakafo‘ituitui ‘oku nau ngāue ‘i loto ‘i he pule‘angá, ‘i he komiunitií pe ngaahi sekitoa mataotaó, ‘e lava ke nau tokoni kotoa ke fakapapau‘i ko e kakai mo e kāinga ko ia ‘oku uesia ‘e he fakamamahí, ‘oku nau ma‘u atu ha hala fononga ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá pea malu mo hao ke nau fakaakeake ai. Pea ‘oku fatongia‘aki ‘e he kakai kotoa pē ‘a hono ta‘ofi ‘osi ‘o ‘etau kei kātaki‘i ke fakahoko ‘a e fakamamahí.

Ko hono ngāue‘aki ko ia ‘o e sīpinga Tokoru ko e fakavaka ia ki he ngaahi tokoni mo e sēvesi ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá te ne tataki ai ‘a e ngaahi fakapa‘anga ‘a e pule‘angá ki he fakaakeaké, ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí pea mo e ngāue ke tali atu ki aí, ‘i he lolotongá ni mo e kaha‘ú foki. ‘Oku fokotu‘u atu ‘i he Liliu Fā, Nima mo e Ono ‘i he Fokotu‘utu‘ú ni ha fakaikiiki fekau‘aki mo e founiga ‘e fakahoko‘aki ai ‘a e ngaahi ‘elemēniti ‘o e sīpinga Tokotoru. Ko e fakahōhoamālie ko ia ki he sīpinga Tokotoru te ne toe tokoni foki ki he faitatau ‘o hono tānaki ‘o e ngaahi fakamo‘oni ki he ngaahi me‘a ‘oku ngāué mo ‘ikai ngāué, ‘i he ngaahi tu‘unga fakakoló, fakavahé mo e fakafonuá.

“

‘Oku fiema‘u ‘a e tokoní ke tāketi fakafo‘ituitui, ke mo‘oni, pea ke fakahoko fakakolo meí he loto‘i komiunití – ‘oku ‘oatu ‘e he tokoni ‘oku makatu‘unga ‘i he komiunití ‘a e faka‘ilonga ‘oku tokanga atu ‘a e sōsaietí.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Ngaahi Ngāué

Liliu ‘Uluakí: Nga‘unu atu ki ha mo‘ui tu‘unga lelei ‘oku makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá

Ngāue 1: ‘Oku poupou‘i ‘a e Te Aorerekura ‘e ha palani fakapa‘anga mahino

Ngāue 2: ‘Oku fakakau ‘e he ngaahi va‘a ngāué ‘a e ngaahi ngāue ‘oku tataki ‘e he komiunití

Ngāue 3: Fakamālohi‘i ange ‘a e tataki ‘a ha‘a fafine Maulí

Ngāue 4: Palani ki ha fetongi tu‘unga fakataki ma‘áe fafine Maulí

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 10 ‘o e Palani Ngāué.

Liliu Uá:

Nga‘unu atu ki hono fakaivia ‘o e ngaahi komiunitií

Faka‘ai‘i ‘a e ngaahi komiunitií ‘aki ‘a e ngaahi founга ngāue ‘oku lava ke hokohoko atu, ngaahi vā ‘oku fefalala‘aki mo ha ngaahi faitu‘utu‘uni ‘oku fakatefito ‘i he Te Tiriti, pea fevahevahē‘aki atu ‘a e ngaahi fakamo‘oni ki he ngaahi me‘a ‘oku ngāue lelei.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

Ngaahi vā fengāue‘aki ‘oku mā‘olunga ‘a e tu‘unga ‘o ‘enau fefalala‘aki, fengāue‘aki fakataha pea mo fefaka‘apa‘apa‘aki ‘i he vaha‘a ‘o e tangata whenua, pule‘anga fakafonuá mo e fakakoló, ngaahi sekitoa mataotaó, ngaahi komiunitií, pea ‘oku hoko ‘a e ngaahi pisinisí ko ha fakava‘e mahu‘inga ia ki hono a‘usia ‘o e moemoeā. ‘Oku taumu‘a ‘a e Te Aorerekura ke langa hake ha lotofie kaungā ngāue fakataha ki he ngaahi founга ke solova‘akí, pea faitokonia mo fakapa‘anga ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fā‘ūtaha pea tataki ‘e he komiunitií.

Ko e liliú ni ‘oku felāve‘i ia mo ha ngaahi vā mālohi ange ‘oku malava ai ke toe lelei ange ‘a hono fa‘ú, fakahoko atú, mo e ako ‘e ma‘u mei aí. ‘Oku fiema‘u ai hení ‘a e pule‘angá ke ne tuku hifo ‘a e ni‘ihī ‘o e ngaahi faiitu‘utu‘uní mo e fakapa‘angá ki he ngaahi komiunitií lolotonga ia ‘okú ne kei ma‘u pē ‘a e fatongia ki hono fakalelei‘i ‘o e ngaahi me‘a ‘oku taliui ki ai ‘a e pule‘angá ke ne fakahoko atú. ‘E fiema‘u ki ai ha ngaahi founга fo‘ou ki he ngāue fakatahá ke ‘ilo‘i‘aki ‘a e ngaahi palopalemá, fokotu‘u ki ai ha ngaahi founга solova‘anga pea fakapa‘anga ‘a e ngaahi sēvesí.

“ ‘Oku tautaufito ki hoku komiunitií ‘a e ‘i ai ‘a hono hisitōlia pau ‘i hono kamata‘i ha ngaahi polokalama lelei ‘oku fe‘ungamālie mo homau vāhengá, pea ‘oku faingata‘a ke ne fengāue‘aki mo e pule‘angá ‘i he taimi ‘oku nau feinga ai ke to‘o atu ‘a e ngāue na‘e kamata‘i ‘e homau kakaí.
Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Kuo fakahoko ha ngaahi fakapa'anga lalahi 'i he ngaahi patiseti kumuí ni maí ki he ngaahi fakamole 'oku fiema'u tahá mo e ngaahi polokalama fo'oú, pea mo e ngaahi liliu ki he ngaahi founa ngāué 'i ha ngaahi va'a ngāue fakatāutaha. Ka neongo iá, 'e lava ke toe fakahoko ha ngāue lahi ange ke langa hake ha ngaahi vā fengāue'aki mālohi 'i he vaha'a 'o e pule'angá mo e ngaahi kautaha fakahoko sēvesí. Na'e 'ikai fa'a fakatokanga'i fe'unga 'e he ngaahi fakapa'angá mo e faitu'utu'uní 'a e lakanga mātu'aki mahu'inga 'o e ngaahi sekitoa mataotaó, tangata whenua mo e ngaahi komiunitií 'i hono tauhi 'o e kakaí ke nau malu mo hao mo mo'ui lelei. 'I he lolotonga ní, 'oku malava ke ma'u 'e he ngaahi kautaha fakahoko sēvesi ha ngaahi konituleki kehekehe mei ha va'a ngāue 'e taha pe lahi ange, 'a ia 'oku 'ikai ke nau feongoongoi, mā'opo'opo pe fengāue'akí 'i he taimi 'oku fiema'u aí.

'E lava ke fakangatangata 'e ha ngaahi sēvesi ta'efalala'anga mo fakahoko ngāue totongi 'ata'atā pē (transactional commissioning services), 'a e malava ko ia ke liliu ngofua mo āngai ngofua 'a e ngaahi sēvesí ke tali atu ki he ngaahi fiema'u. 'E tokoni 'a e Te Aorerekura ki ha fakapa'anga mo ha faitu'utu'uní 'oku anga faka'apa'apa mo falala'anga. 'E fakafuo 'e he ngāue ke fakangata 'a e fakamamahí 'a e founa 'e fa'u mo fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi sēvesí ke nau nga'unu mo e ngaahi feliliuaki 'oku hokó pea fakalelei'i ai 'a e anga 'o e taliui 'a e ngaahi sēvesí ki he kakai 'oku nau faka'aonga'i 'a 'enau fakahoko fatongiá.

“

'Oku malava ke fokotu'u 'e he ngaahi founa fakapa'angá mo e fakapa'anga ngāué ha ngaahi 'ā vahevahe ki he ma'u atu ha tokoni 'e he kāingá pea 'okú ne faka'ai'ai ai 'a e fe'au'auhi pe fetō'aki 'i he vā ngaue 'o e ngaahi kautaha 'oku nau poupou atu ki he kāinga tatau pē. 'Oku mau fiema'u 'a e pule'angá ke ne fengāue'aki fakahangatonu mo e sekitoá 'i he taimi 'oku nau fa'u ai 'a e ngaahi aleapau fakahoko ngāué.

Tokotaha Ma'u Fakataha, fetalanoa'aki ki he Fokotu'utu'u Fakafonuá

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

‘Oku taumu‘a ‘a e ngaahi liliu ‘i he sekitoa fakapule‘angá mo e Public Service Act (Lao ki he Ngāue Fakapule‘angá) 2020 ke hoko ‘a e ngāue fakapule‘angá ko ha fa‘unga ngāue ‘oku fakafehokotaki ke ngāue atu ki he ngaahi pole faingata‘a ‘oku fehangahangai mo Aotearoa Nu‘u Silá. Ke poupou ki he liliu ko ‘ení, na‘e fokotu‘u ai ‘a e Regional Public Service Commissioners (Kau Komisiona Fakavahe ki he Ngāue Fakapule‘angá) ke nau fakatahataha‘i mai ‘a e kau taki ngāue fakapule‘anga ‘i he ngaahi vāhengá. Ko honau fatongiá ke nau toe fakafenāpasi mo fokotu‘utu‘u lelei ange ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fakamu‘omu‘a ‘i he ngāue fakapule‘angá mo fakalelei‘i ‘a e ngaahi fakapa‘anga ‘i he, mo e hono fakahoko atu ‘o e, ngaahi sēvesi ‘i he komiunitií. Ko e konga mahu‘inga ‘o ‘enau ngāué ko ‘enau fengāue‘aki mo e iwi, pule‘anga fakakoló, ngaahi hoa ngāué mo e ngaahi komiunitií ke mahino‘i ‘a ‘enau ngaahi faka‘amú mo e ngaahi me‘a ‘oku nau fakamu‘omu‘á.

‘Oku fakama‘u ‘a e tokanga ‘a e polokalama ngāue ‘a e Social Sector Commissioning (Fakapa‘anga ‘o e Sekitoa ki he Nofo Fakasōsialé) ki he founiga ‘e lava ai ‘e he pule‘angá ‘o toe fakalelei‘i ange ‘a ‘ene ngāue mo e ngaahi kautaha fakahoko ngāue ‘i he sekitoa ki he nofo fakasōsialé ke fakapapau‘i ‘oku faitokonia kinautolu ke ola lelei mo āngai ngofua ‘a ‘enau ngāue ki he ngaahi fiema‘u ‘i he ngaahi komiunitií. Ko e ngaahi sitepu hono hokó ko hono fakakau ‘a e ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá ‘oku nau ngāue ke fakamā‘opo‘opo ‘a e ngaahi founiga ngāué mo e ngaahi fakahoko ngāué pea mo hono to‘o ‘a e ngaahi fakafe‘ātungia ‘i he fa‘unga ngāué ke poupou atu ki ha sekitoa liliu ngofua, āngai ngofua mo tu‘uloa.

Ko e ngaahi fakatātā ‘o e ngaahi sīpinga fakapa‘anga ākenga fo‘oú ‘oku kau ki ai ‘a e Whānau Ora, ‘a ia ‘oku fakahoko atu ia ‘i ha sīpinga fakapa‘anga ‘oku tuku hifo ki he ngaahi kautaha fakahoko ngāué ‘o fou ‘i ha ngaahi va‘a ngāue fakapa‘anga ‘e tolu kuo ‘i ai ‘enau aleapau mo e Te Puni Kōkiri ke nau fakapa‘anga ‘a e ngaahi polokalama ngāue ‘i he ngaahi komiunitií ‘i he kotoa ‘o Aotearoa Nu‘u Silá. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ko e ngaahi faitu‘utu‘uni ki he fakapa‘angá ‘oku fakahoko ia ‘o ofi ange ki he ngaahi komiunitií pea malava ai ke ngāue‘aki ha ngaahi founiga ngāue liliu ngofua mo ākenga fo‘ou ke fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e kāingá, pea ke malava ke ‘i ai ha makatu‘unga ke fai ai ha feako‘aki mo ha fengāue‘aki ki he ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga ki he kāingá, ‘o fakapapau‘i ai ‘oku ma‘u ha ngaahi ola lelei ange.

‘Oku poupou atu ‘a e Te Ao Auahatanga Hauora Māori ki ha founiga ngāue fo‘ou ki hono fakahoko atu ‘o e ngaahi sēvesi ‘aki ‘a ‘ene fakap‘aanga ‘a e ngaahi kautaha fakahoko ngāue Mauli ki he mo‘ui lelei ‘o a‘u hake ki he ta‘u ‘e fā, ke nau teuteu‘i, fa‘u, fakahoko atu, mo sivi fakafuofua‘i ‘a e ngaahi polokalama ngāue ākenga fo‘oú ke fakalato ai ‘a e ngaahi fiema‘u ki he mo‘ui lelei ma‘á e whānau, hapū, iwi pea mo honau ngaahi komiunitií fakatokolahí.

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

Ko e ngaahi founa ngāue fo‘ou ko ‘ení ko ha ngaahi founa mahu‘inga ia ki he Te Aorerekura ke lava ai ‘a ‘ene fakatahataha‘i mai ‘a e ngaahi ngāue fakapule‘angá mo e ngaahi komiunitií ke nau kaungā palani ‘a e ngaahi ngāue ke fakahoko atu ke fakangata‘aki ‘a e fakamamahí ‘i honau rohe (vāhengá) mo e komiunitií. Kuo lahi ‘a e ngaahi komiunitií kuo nau fokotu‘u ‘a hono fakangata ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá ko ha me‘a ia ke fakamu‘omu‘a ‘i honau vāhengá. Ko e liliú ni te ne fakapapau‘i ‘oku fakatahataha mai ai ‘a e pule‘angá, tangata whenua, ngaahi komiunitií mo e ngaahi sekitoa mataotaó ke nau fekumi ki ha ngaahi solova‘anga, fevahevahe‘aki ‘enau ngaahi fakaukaú mo to‘o ha ngaahi fakafe‘ātungia. ‘E ngāue‘aki ‘e he kau Regional Public Service Commissioners ‘enau tu‘utu‘uni ngāué ke uki mo fakalele‘aki ‘a e founa ngāué ni.

‘E toe ngāue foki ‘a e ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá ke fakamā‘opo‘opo ‘a e ngaahi founa ngāué mo e ngaahi fakahoko ngāué pea to‘o ‘a e ngaahi fakafe‘ātungia ‘i he fa‘unga ngāué ke poupou atu ki ha sekitoa liliu ngofua, āngai ngofua mo tu‘ula ‘a ‘ene ngāue ki he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá. ‘E toe ngāue foki ‘a e ngaahi va‘a ngāué ke

fa‘u ha fa‘unga ngāue ‘oku fevahevahe‘aki ke poupou atu ki he hokohoko atu ‘a e ‘iló, fokotu‘utu‘u ‘o ha palani fakatotolo mo e sivi fakafuofua‘i ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá, mo ha founa ngāue ki ha ngaahi fakalelei ‘oku lele hokohoko ‘o fou ‘i hono ‘analaiso mo hono vahevahe atu ‘o e ngaahi fakamatala kuo tānakí mo ha ngaahi ‘ilo loloto ke fakatefito mei ai hono fa‘u mo fakalakalaka ‘o e ngaahi sēvesí.

‘E ‘i ai ha fakataha fakata‘u fakafonua ki he pule‘angá, tangata whenua, ngaahi komiunitií, ngaahi sekitoa mataotaó ke nau fakatahataha mai ai ‘o fevahevahe‘aki mo feako‘aki meí he ngaahi me‘a kuo ‘osi fakakahokó, ngaahi me‘a ‘oku ngāue lelei, ma‘a hai pea ko e hā hono puipuitu‘á, pea mo e ngaahi tafa‘aki ‘oku fiema‘u ke fakahoko ki ai ha liliu.

‘E kamata ke toe fakalalahi ange ‘a hono ngāue‘aki ‘e he ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá ha founa tauhi vā ki he fakapa‘anga ngāué ‘oku fakamamafa‘i ai ‘a e ngaahi vā fefalala‘aki mo mahu‘ingamālie mo e ngaahi hoa ngāue ‘oku malava ke hā mai ‘oku nau ngāue ‘i ha ngaahi founa ‘oku malu mo hao pea ‘oku fakamahu‘inga‘i ‘e he ngaahi komiuniti ‘oku nau fafatongia ki aí.

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...KAKAI ‘OKU ‘I AI HANAU FAINGATA‘A‘IA FAKAESINO?

Ko e kakai ‘oku ‘i ai ha‘anau faingata‘a‘iá ko ha kulupu ia ‘o ha ngaahi fa‘ahinga kakai kehekehe pea ko e ngaahi ngāue atu ma‘a kinautolú, ‘oku fiema‘u ia ke kehekehe ma‘á e tokotaha kotoa pē. Ko e ngaahi fāmilí, kāingá, kau tauhí mo e kau tokoni kotoa pē ko ha konga mahu‘inga ia ‘o e komiuniti ‘o e kakai faingata‘a‘iá. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamo‘oni mahino ‘oku a‘usia ‘e he kakai faingata‘a‘iá ha fakamamahí ‘i he fāmilí mo ha fakamamahí natula fakalielia, ‘i ha tu‘unga mā‘olunga ange ia ‘i hono fakahoa atu ki he kakai ‘oku ‘ikai ‘i ai hanau faingata‘a‘iá. ‘Oku ‘ilo lelei taha ‘e he kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘iá ‘a e me‘a ‘oku fiema‘u ki he tu‘unga

lelei ‘a ‘enau mo‘uí mo ‘enau malu mo haó. Ko hono fakaivia ‘a e komiuniti ‘oku fiema‘u ia ke fakapa‘anga ‘a e ngaahi komiuniti ‘a e kakai faingata‘a‘iá ke nau ‘omai ‘a e ngaahi fakamatalá mo tataki ‘a hono fa‘u mo hono fakafuofua‘i ‘a e tu‘unga ‘o e ngaahi ngāue kuo ‘osi ngāue lelei ma‘a nautolú, ‘o hangē ko e polokalama Enabling Good Lives pe ko e Safeguarding Adults Framework. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ko ha ngāue kāfataha mo e kakai faingata‘a‘iá ke fakapapau‘i ‘oku tauhi honau ngeiá pea ‘oku fakauka atu kinautolu ‘e he ngaahi sēvesi mo e ngaahi fa‘unga tokoni fakalūkufuá pea ma‘u ngofua ke fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e kakai faingata‘a‘iá.

‘I he lele nounouú, ‘oku mau ‘amanaki ke mau sio ki ha fa‘unga tokoni fakafonua ki ha ngaahi sēvesi mo ha ngaahi me‘a ‘oku fakamu‘omu‘a kuo fo‘u pē ‘i he ngaahi vāhengá. ‘I he tu‘unga lotolotó, ‘oku mau ‘amanaki ‘e toe si‘i ange ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he fakahoko ngāue, toe ola lelei ange mo tu‘uloa ‘a e ngaahi vā ngāue mo e ngaahi hoa ngāue ‘i he ngaahi vāhengá, ‘o hangē ko e iwi Māori, pule‘anga fakakoló mo e ngaahi kautaha fekau‘akí, pea toe lelei ange ‘a e fenāpasi ‘a e palani mo e fakapa‘anga ‘i he vaha‘a ‘o e tu‘unga fakafonuá mo e fakavāhengá.

‘Oku mau faka‘ai‘ai atu ‘a e pule‘angá mo e ngaahi kupu fekau‘aki kotoa pē ke nau fengāue‘aki fakataha ke ma‘u ha fa‘unga ngāue ‘okú ne fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e kakai Nu‘u Sila kotoa pē...‘Oku mau toe fakamamafa‘i atu ‘e ngāue lelei taha ange ha fa‘unga mā‘opo‘opo ‘oku kau kotoa ki ai ‘a e ngaahi kupu fengāue‘aki [ki he fakamamahi natula fakalieliá], kau ai ha fa‘unga fakapa‘anga mo ha sīpinga fakahoko ngāue kuo fokotu‘u pau ki ai.

Kōmiti ‘a e Fale Aleá ki he Ngaahi Sēvesi ki he Nofo Fakasōsialé (2015: 29)

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...KAKAI PASIFIKI?

‘Oku pehē ‘e he kakai Pasifikí – ko e ngaahi fāmili ‘o kimautolu, ko e kakai ‘o kimautolu, ko e fatongia ‘o kimautolu. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki ha tokoni ‘oku hoa mo honau ngaahi tukufakaholó pea fakakau atu kinautolu ki ai, fa‘u mo fakahoko atu ha ngaahi founiga ngāue ‘oku tukuloto‘i ai ‘a e fāmilí pea kakato, ‘o ngāue‘aki ai ‘a e ngaahi fa‘unga ngāue fakamatakalí mo e ngaahi founiga ‘oku faitatau ai ‘a e kakai Pasifikí.

‘Oku faka‘ilonga‘i ‘i hení ko e anga ‘o e vakai ‘a e kakai Pasifikí, ko e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku hoko ia ko hano mātu‘aki veuki ‘o e vaá (vaha‘a toputapu) ‘okú ne ha‘iha‘i ‘a e ngaahi fāmilí, pea ‘i hono toe fakalahi atú, ‘a e ngaahi komiunití. Ko hono fakapa‘anga ko ia ‘o e faka‘ehi‘ehi tōmu‘á ‘oku ‘uhinga ia ko hano tōkaki ‘o e ngaahi fa‘unga ngāue faka‘ulungāanga ‘a e kakai Pasifikí, toe fakamālohi‘i ange ‘a e kau ngāue ki he faka‘ehi‘ehí ‘aki ha kakai kehekehe ‘oku nau fakaofonga‘i ‘a e ngaahi komiunití Pasifikí, hono fakahoko atu ha ngaahi ako ma‘á e mātu‘á felāve‘i mo e ngaahi vā ‘oku leleí pea mo e ngaahi fa‘ahinga kehekehe ‘o ‘ete tangatá mo e fefiné, pea mo lava ai ‘a e fānaú mo e to‘utupú ke nau ako ‘eni ‘i honau ngaahi ‘apí mo e ngaahi feitu‘u fakakomiunití. ‘Oku fiema‘u ke fakaivia ‘a e ngaahi komiunití Pasifikí mo fakanāunau‘i ke nau taki ‘a ‘enau ngaahi founiga solova‘angá.

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...TANGATA WHENUA?

Ki he tangata whenua, ko hono ue‘i ko ia ke ngāue mai ‘a e ngaai komiunitií ‘oku ‘uhinga ia ko hono fakakakato ‘e he Kalauní ‘a hono ngaahi fatongia ‘i he malumalu ‘o e Te Tiriti o Waitangi ke malava ai ‘a e tangata whenua ‘o pule‘ia pē ‘iate kinautolu ‘a e tu‘unga lelei ‘a ‘enau mo‘uí. ‘E hoko hono fokotu‘u ‘o ha Kulupu Fale‘i ‘a e Tangata Whenua ki he Minisitaá (Ministerial Tangata Whenua Advisory Group) ke ne fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha vā tu‘uloa, mo‘oni mo fakahangatonu mo e Minisitā ki hono Ta‘ofi ‘o e Fakamamahi ‘i he Fāmilí mo e Fakamamahi Natula Fakalieliá pea nau lava ai ‘o ‘oatu ha fale‘i mahino mo ‘ikai toe sivisivi‘i.

Ngaahi Ngāué

Liliu Uá: Nga‘unu atu ki hono fakaivia ‘o e ngaahi komiunitií

- Ngāue 5:** Fakakau mai mo fakamahu‘inga‘i ‘a e ngaahi komiunitií ‘i he ngāue fakataha ki he muimui‘i, fevahevahe‘aki mo e feako‘aki ‘oku hokó
- Ngāue 6:** Founga fakafekāinga‘aki ki he fakapa‘angá ke toe lelei ange ‘a e tokoni ki he ngaahi faitu‘utu‘uni ‘i he komiunitií mo e ngaahi fiema‘ú
- Ngāue 7:** Fakamalava hono fakahoko atu ‘o e Te Aorerekura ‘i he ngaahi vāhengá
- Ngāue 8:** Fokotu‘u ha Kulupu Fale‘i ‘a e Tangata Whenua ki he Minisitaá
- Ngāue 9:** Fokotu‘u ha fakataha fakata‘u ‘a e Te Aorerekura

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 16 ‘o e Palani Ngāué

Liliu Tolú:

Nga‘unu atu ki ha kau ngāue ‘oku poto, taukei fakae‘ulungāanga, mo tu‘uloa

Fakapapau‘i ‘oku fakapa‘anga mo fakanāunau ‘a e kau ngāue mataotaó, kau ngāue fakalūkufuá mo e kau ngāue mei tu‘á ke nau fakahoko ‘a e ngāue ‘oku malu mo hao, fakaakeake mo ta‘ota‘ofi pea ke ma‘u ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

‘Oku ‘i ai ‘a e kehekehe lahi ‘i he ngaahi fiema‘u ‘a e ngaahi komiunití kehekehe ke nau ngāue atu ai ki he, pea mo ta‘ota‘ofi ‘a e, fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Ke fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha malu‘i, taliui, fakaakeake mo ha fakafokifokí, ‘oku tau fiema‘u ha ngaahi timi ngāue mataotao mo fakalūkufua mo ha ngaahi kupu ngāue mei tu‘a te nau lava ‘o fai ha ngāue ‘oku malu mo hao, taau mo ola lelei ki ha ngaahi fa‘ahinga komiunití kehekehe.

‘I he lolotonga ní, ‘oku ‘ikai ‘i ai ha kakai tokolahí fe‘unga ia ke nau ‘oatu ‘a e tokoni totonú. ‘Oku fiema‘u ha ngaahi kulupu kakai kehekehe ia ke ta‘ota‘ofi ‘a e fakamamahí, fakaakeake mo ngāue atu ki ai, kau ai ‘a e:

- Kau mataotao ‘i he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘oku nau ma‘u ‘a e ngaahi taukei mo e poto fakae‘ulungāanga ‘o tatau pē ‘i hono fakahoko atu ha ngāue ke ne fakalato ha ngaahi fiema‘u ‘a ha ngaahi fa‘ahinga kakai kehekehe, fakaakeake pe ko e faka‘ehi‘ehi meí he fakamamahí.
- Kau ngāue ‘i he pule‘angá mo e ngaahi sēvesi fakahoko ngāue fakalūkufua ‘i he komuniutií ke nau ‘ilo pe ‘oku fiema‘u ‘e ha taha ha tokoni, founa ke fakahoko ai ha ngāue ‘i ha founa malu, pea mo lava ke ne fakafehokotaki atu ki he ngaahi sēvesi mataotaó kapau ‘e fiema‘u.
- Kakai ‘i he ngaahi kupu fekau‘aki mei tu‘á, kau ai ‘a e ngaahi ‘api ngāué, marae, ngaahi kautaha fakalotú, ngaahi kulupu sipotí, ngaahi kaungāme‘á, fāmilí mo e kāingá ‘a ia te nau lava ‘o ‘oatu ha tokoni, fakaakeake mo ta‘ota‘ofi.

‘Oku fiema‘u kātoa ‘e he kau mataotao, kau ngāue fakalūkufua, mo e ngaahi kupu fekau‘aki mei tu‘á ha ngaahi nāunau, me‘angāue mo ha ngaahi faingamālie kehekehe ke nau fakalakalaka ai ‘enau taukeí. Ko e ngaahi kautaha ‘oku nau ngāue aí ‘oku fiema‘u ia ke ‘i ai ha‘anau ngaahi tu‘utu‘uni ngāue mo ha ngaahi founiga ngāue kuo fokotu‘u ke poupou atu ki hono fakahoko ‘o ha ngaahi ngāue ‘oku ola lelei mo faitatau. ‘Oku fiema‘u ke ‘i ai ha founiga taimi lōloa ke langa hake ai mo matauhi ha kau ngāue kehekehe, tu‘uloa mo pōto‘i ngāue.

“

Fa‘u ha ngaahi polokalama ako mo ha ngaahi nāunau ma‘á e kakai ‘oku nau ngāue ‘i tu‘a meí he ngaahi sekitoa ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ka ‘oku ngalingali ‘e lahi ange ‘a ‘enau fakafeangai mo ha ngaahi talaloto, ‘ilo‘i ha ngaahi tō‘onga mo ha ngaahi fakakaukau natula fakalielia ‘oku fakatupu hoha‘a mo fakatupu maumau, ‘o hangē ko e kau faiakó, kau neesí, kau GP, kau ngāue ‘i he pilīsoné.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

“

‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia lahi ‘o e tui fakalotú ‘i he‘ene felāve‘i mo e fakamamahí mo e faiitu‘utu‘uni ke līpooti atu ‘ení. ‘Oku mau fiema‘u ha ngaahi ‘ātakai malu mo hao ‘oku lava ai ‘a e kakai fefiné ‘o kumi ha tokoni fakahangatonu, ‘o tatau pē ‘i ha tokoni ‘oku taau fakae‘ulungāanga meí he komunitií pea mo ha tokoni lelei ange foki meí he pule‘angá.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

Kuo ‘osi fa‘u mo fakahoko atu ‘e he Manatū Hauora | Potungāue Mo‘uī ha Polokalama Ta‘ofi ‘o e Fakamamahí (Violence Intervention Programme pe VIP) ‘i he kotoa ‘o e ngaahi poate fakavahe ‘e 20 ki he mo‘ui lelei. ‘Oku kau ‘i he VIP ‘a hono ako‘i ‘o e kau ngāue ‘i he ngaahi falemahakí ke nau ‘eke ma‘u pē ‘o fekau‘aki mo e fakamamahí ‘i he fāmilí, fakahoko ha founa ngāue tokoni tōmu‘a pea fakafehokotaki atu ‘a e kakaí ki he ngaahi sēvesi totonú. ‘Oku lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue Mo‘uī ‘a hono fakakaukau‘i ‘o ha polokalama ako ki he ngaahi fuofua tauhi ki he mo‘ui lelei ‘o hangē ko e ngaahi kautaha fakahoko ngāue ‘a e Kakai Maulí mo e Pasifikí mo e ngaahi kiliniki ‘a e kau toketā fakafāmilí.

Kuo kamata‘i ‘e he pule‘angá ha ngāue ke fakamālohi‘i hake ‘aki ‘a e ngaahi ngāue mataotao ki he fakamamahí ‘i he fāmilí ‘o fakafou ‘i hono fa‘u ‘o ha ngaahi me‘angāue ke tokoni ki he kau ngāue ki he fakamamahí ‘i he fāmilí. Kuó ne toe kamata‘i foki ha fa‘unga ngāue ki he tu‘unga taukei ma‘á e kau ngāue mataotao ki he fakamamahí ‘i he fāmilí, pea mo e ngaahi makatu‘unga fakangāue ki he ngaahi kautahá.

Kuo fa‘u mo fakahoko atu ‘e he Te Tāhu o te Ture | Potungāue ki he Ngaahi Fakamaau‘angá ha ako ke teuteu‘i atu ‘a e kau ngāue ‘i he laine mu‘á ke nau ‘ilo, fai atu ha ngāue ki ai pea fakafehokotaki atu ‘a e kakai kuo uesia ‘e he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá. Ko e konga hono hokó ko hano fokotu‘u ‘o ha kau taukave ‘i he ngaahi Fakamaau‘angá Fakavahé, ke fakaloloto mo matauhí ai ‘a e founá ni. Kuo ‘osi fengāue‘aki foki ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Fakamaau‘angá mo e Te Kupenga Whakaoti Mahi Patunga | Ngaahi Kupu Fekau‘aki Fakafonua ki he Ngaahi Sēvesi ki he Fakamamahí ‘i he Fāmilí (National Network of Family Violence Services) ke poupou atu ki he ngaahi komiunití ngāue ‘i he ‘initanetí ‘aki ha kau lea mo ha ngaahi fakataha‘anga ke kaungā langa hake ai ‘a e ngaahi founa ngāue fakataha mo e kau mataotaó mo e kau fakahoko ngāue ‘i he polokalama fakamamahí ‘i he fāmilí.

‘Oku tataki ‘e he Te Puni Kōkiri ‘a e Whānau-Centred Facilitation Initiative (Polokalama Fakahoko Ngāue ‘oku Tefito ‘i he Kāingá). Na‘e fakapa‘anga ia ke ne fokotu‘u mo fakafokifoki ‘a e ngaahi vā longomo‘ui, malu mo hao mo lelei ‘i he kāingá. ‘Oku fokotu‘u ‘e he polokalamá ‘a e kāingá ‘i he uho‘i ngāué ‘aki ‘a e fakamafeia ‘o e ngaahi kautaha fakahoko ngāue ke nau kaungā fa‘u ha ngaahi sēvesi ma‘á e kāinga ‘oku si‘isi‘i pe tu‘unga lotoloto pē hanau ala uesia.

Kuo fa‘u ‘e he Ara Poutama | Potungāue ki he Ngaahi Pilīsoné (Department of Corrections) ha me‘angāue ki he fakamamahí ‘i he fāmilí ‘oku ‘ilo‘i mei ai ‘a e ngaahi faka‘ilonga ‘o e tu‘unga ala lavea ngofuá pea fakanāunau‘i ‘a e kau ngāue malu‘i ki tu‘á (probation staff) ‘aki ‘a e ‘ilo fekau‘aki mo e natula ala feliliuaki ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí ‘i he komiunitií. Kuo ‘osi fa‘u ha polokalama ako ki he ‘ilo fekau‘aki mo e fakamamahí ‘i he fāmilí ke fakahoko atu ki he kau ngāue laine mu‘á.

‘Oku lolotonga fakahoko ‘e he Ngā Pirihimana o Aotearoa | Potungāue Polisi ‘a Nu‘u Silá (New Zealand Police), ‘a e polokalama ako ngāue fakafekau‘aki ko e Family Harm (Ngaahi Maumau ‘i he Fāmilí), ‘a ia ‘oku fakakau ‘i ai ‘a e tataki mo e ngaahi polokalama ako ki he founa fevahevahe‘aki ‘o ha fakamatala tu‘upau, ngaahi aleapau hoa ngāue mo ha mape‘i ‘o e fa‘unga ngāue.

‘Oku lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue ki he Ngaahi Fakalakalaka Fakasōsialé (Ministry of Social Development) ‘a e polokalama National and Regional Practice/System (Fa‘unga Fakafonua/Fakavahe ki he Ngāué) ma‘á e kau taki te nau tokoni ki he ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá, ngaahi kautaha ‘i tu‘a meí he pule‘angá mo e ngaahi kautaha ngāue ‘oku ‘ikai ke nau mataotaó, ke fakalelei‘i ‘a e ngaahi ngāue atu ma‘a kinautolu ‘oku nau a‘usia ‘a e fakamamahí.

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

‘Oku kau ‘i he liliú ni ‘a e ngaahi kupu fekau‘aki mei tu‘á ‘a ia ‘oku nau tokoni‘i ‘a e kakai ‘oku uesia ‘e he fakamamahí pea nau fakatokanga‘i ko ha konga kinautolu ‘o e timí ‘oku malava ke ako‘i ke fakalelei‘i hake ‘aki ‘a e tokoní mo e ngaahi sēvesí.

Te ne fakapapau‘i ‘oku ma‘u ‘e he kakai tokolahi ange ‘i he kau ngāue mataotaó mo e kau ngāue fakalükufuá pea mo e ngaahi kupu fekau‘aki mei tu‘á ‘a e ngaahi taukei, ‘ilo mo e pōto‘i ngāue ke nau ngāue atu ai ‘i ha founiga malu mo hao, ola lelei mo faitatau ki he ngaahi fiema‘u kehekehe ‘a kinautolu ‘oku uesia ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, pea mo ngāue atu foki kiate kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí. ‘E toe lelei ange ‘a e anga ‘o e ngāue fakataha ‘a e kakai‘o fakafou ‘i he ako, ngaahi me‘angāue mo e nāunau, kau ai ‘a e ngaahi fa‘unga ngāue ‘oku tu‘unga ‘i he ‘ilo ki he ngaahi a‘usia fakamanavaheé, pea mo hono mahino‘i ‘o honau lakanga ‘i hono ta‘ota‘ofi, fakaakeake mo e ngāue atu ki he fakamamahí.

‘E toe tokolahi ange ‘a e kakai te nau lava ‘o ngāue ‘i ha founiga malu mo hao, mo uho‘aki ai ‘a e kāingá, makatu‘unga ‘i he ngaahi mālohungá pea mo mā‘opo‘opo, pea nau ‘ilo ‘a e taimi mo e founiga ke nau fakafehokotaki ai ki he ngaahi sēvesi mataotaó koe‘uhí ke ma‘u vave atu ‘a e tokoni totonú kia kinautolu ‘oku nau fiema‘u iá. ‘E toe tokolahi ange ‘a e kakai te nau pōto‘i ngāue mo lototo‘a ‘i hono fakahoko atu ha tokoni ‘oku malu mo hao, fakakau kotoa ki ai, hoa fakae‘ulungāanga, pea fakautuutu-ngeia.

“

Ko e me‘a ‘oku totonu ke ma‘u ‘e he tokotaha kotoa pē ko e ‘ilo lahi ange [ki he ngaahi me‘a ‘oku nau fakatupunga ‘a e, pea mo e ngaahi natula feliliuaki ‘o e, fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá pea mo e founiga te nau lava ai ‘o tokoni ‘i ha founiga malu mo hao]. Ka ‘oku toe fiema‘u foki ke ‘i ai ha faingamālie ke fakahoko ai ha ako mataotao ma‘a kinautolu ‘oku ‘i ai hanau fatongia ‘i loto ‘i he fa‘unga ngāué.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...KAU TOULEKELEKA?

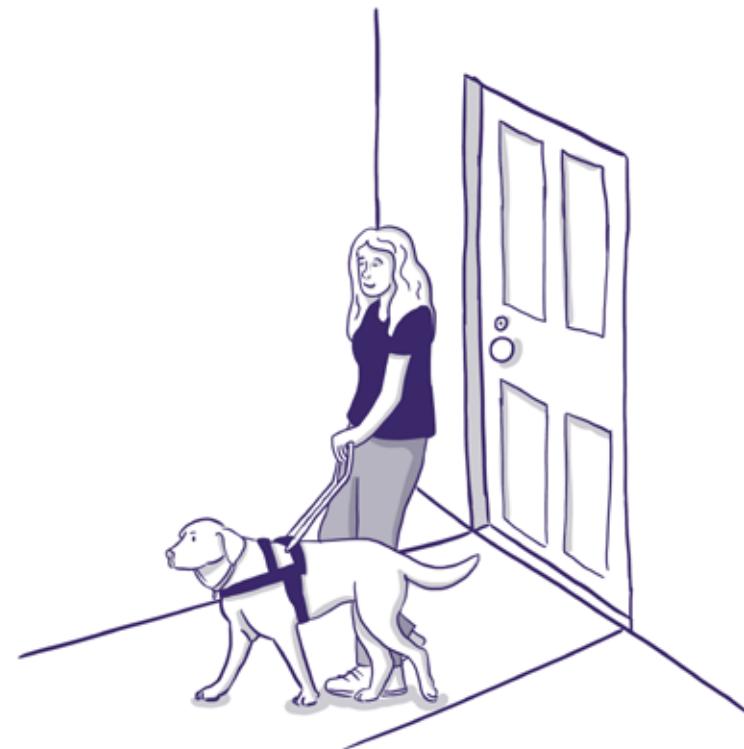
Ko e toko taha ‘i he toko hongofulu ‘o e kau toulekeleká ‘oku nau a‘usia ha fa‘ahinga ‘o e ngaohikovia ‘o e kau toulekeleká.

‘Oku malava ‘e he kau toulekeleká ‘o a‘usia ha fakamamahi ‘oku ‘ikai fa‘a ‘ilo‘i koe‘uhí ko ‘enau nofo mavahé, si‘isi‘i ‘o e ‘ilo fekau‘aki mo hono ngaohikovia ‘o e kau toulekeleká pea mo ha si‘isi‘i ‘o hono tokangaekina/ faka‘apa‘apa‘ia ‘o e kau toulekeleká ‘o ‘uhinga ia ‘oku fakasi‘ia pe fakali‘eli‘aki ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau hoha‘a ki aí. ‘Oku hoko ‘a e ngaohikovia ‘o e kau toulekeleká ‘i ha fa‘ahinga pē ‘o e tangatá, ngaahi tui fakalotú, ngaahi matakálí mo e ngaahi kulupu faka‘ekonōmiká. ‘E ala hoko ‘eni ‘i ‘api, ‘i he ‘api tauhí, pe ‘i he ngaahi falemahakí. ‘Oku fa‘a hoko ‘a e ngaohikoviá ‘i hano fakahoko ‘e ha mēmipa ‘o e fāmilí pe ko ha tokotaha

‘oku fai ki ai ha falala, ka ‘oku malava ke lahi ‘a e uesia te ne fakahokó. ‘E hoko ha ngaahi ngāue ‘a e pule‘angá ke fakalahi ‘a e ako fekau‘aki mo e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ke lava ai ‘e he kau ngāue ki hono tokangaekina ‘o e mo‘ui leleí pea mo e ngaahi sēvesi laine mu‘a kehé ‘o fakatokanga‘i ‘a e ngaahi faka‘ilonga ‘o e ngaohikovia pe li‘ekina ‘o e kau toulekeleká, pea nau fakahoko atu ai ha ngāue ‘i ha founiga ‘oku malu mo hao. ‘E tokoni ha ‘atā atu ki he kakai ‘o e fonuá ha ngaahi nāunau ‘e lahi ange ai ‘a e ‘ilo mo e ako ki he ngaahi fa‘ahinga fakamamahi tu‘upau ‘oku hoko ki he kau toulekeleká, hangē ko e ngahokovia fakapa‘angá mo e faka‘atamaí, ke toe ‘ilonga ange ai ‘a e fa‘ahinga ko ‘eni ‘o e fakamamahí pea tokoni ai ke ta‘ofi ‘ene hokó.

‘E ‘i ai ha ngaahi palani pau ki hono fakalelei‘i ‘o e ngaahi taukei fakangāué pea mo hono fakatokolahi ‘a e kau ngāue mataotao ke nau ngāue mo e fānau mo e to‘utupu kuo nau fou ‘i ha ngaahi a‘usia fakamanavahē tupu meí he fakamamahí, ‘a e kau ngāue mataotao ‘oku nau faifatongia ma‘á e ngaahi komiunitī kehekehe, ‘a e kau ngāue ‘oku nau faitokonia ‘a e kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesinó, pea mo e ngāue ‘i he founga ‘a e Kakai Maulí ‘oku nau faifatongia atu ma‘á e whānau, hapū mo e iwi.

Fakafou ‘i he ngaahi makatu‘unga mo e ngaahi fa‘unga ngāue kuo fokotu‘u ki he ngaahi kautahá, ‘e ‘i ai ha hala mahino ma‘á e ngaahi va‘a ngāue ‘a e pule‘angá mo e ngaahi kautahá ke nau faitokonia ai ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kau ngāué mo e ako fakapolofesimalé pea ke nau taliui foki ki he‘enau malu mo haó mo honau malu‘i. ‘I he taimi ‘oku ‘ilo ai ‘a e kau ngāué ki he founga ke nau ‘ilo‘i‘aki mo fakahoko ha ngāue ‘i ha founga malu mo hao ke ta‘ota‘ofi, fakaakeake mo ngāue atu ki he fakamamahí, kau ai ‘a e founga ke tu‘uaki atu ‘aki ‘a e vahevahé taaú mo e fakakau mai, ‘e fakasi‘isi‘i ai ‘a e uesia ‘e he fakamamahí ‘a e kakaí, kāingá mo e ngaahi komiunití.

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...FĀNAÚ MO E TO‘UTUPU?

‘Oku fiema‘u ke tu‘uloto ‘a e fānaú mo e to‘utupú ‘i he ngaahi fa‘unga ngāué mo e ngaahi ngāue ki hano solova ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki hono fakapapau‘i ‘oku ma‘u ngofua atu ‘a e ngaahi sēvesí ki he fānaú mo e to‘utupú, ‘o tatau ai pē pe ‘oku nau nofo ‘i fē, pe ko e hā ‘enau ngaahi fiema‘u ki he‘enau tupu haké, honau ngaahi tūkunga fakasōsialé mo e faka‘ekonōmiká mo honau tūkunga fakafāmilí. Ko hono a‘usia ko ia ‘o ha ngaahi

sēvesi ‘oku vahevahé taau ma‘á e fānaú mo e to‘utupú ‘oku fiema‘u ia ke mahino‘i mo ma‘u atu ha ako ma‘á e, kau ngāue, ngaahi kautaha fakahoko ngāue mo kinautolu kehe kotoa pē ‘oku nau ngāue fakataha, pe fakafofonga‘i ‘a e fānaú mo e to‘utupú, fekau‘aki mo e fōtunga ‘o e ngaohikoviá ‘i he anga ‘o e vakai ‘a e fānaú mo e to‘utupú. Ko ha ngāue mahu‘inga ia ki he pule‘angá ‘a hono langa hake ko ia ‘o ha kau ngāue mataotao ki he fānaú meí ha ngaahi komiunitī kehekehe.

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...KAKAI ‘OKU ‘I AI HANAU FAINGATA‘IA FAKAESINO?

‘Oku toe hoko lahi ange ha maumau ki he kakai ‘oku ‘i ai hanau faingataa‘ia fakaesinó ‘i he taimmi ‘oku ‘ikai malu pe hao ai ‘a e ngaahi sēvesi mo e tokoni ‘oku fiema‘u ke tokoni‘i ‘aki kinautolu ke nau fakahoko ai ‘a ‘enau ngaahi ngāue faka‘ahó, pea ‘oku fa‘a fakalalahi ‘aki ‘eni ha si‘isi‘i pe ‘ikai ‘i ai ha ngaahi fili kehe ma‘a kinautolu ke nau ma‘u‘aki ai ha ngaahi feitu‘u malu mo ha tokoni tōmu‘a. ‘Oku fakalalahi hake ‘a e tu‘unga lavea ngofua ke tāketi‘i ai kinautolu ‘e honau kau ngaohikoviá, ‘e he ngaahi tō‘onga mo e ngaahi ‘ulungāanga fakasōsaieti ‘oku hoko ai ha filifilimānako ki he kakai faingata‘a‘iá, ‘a ia ‘oku fa‘a ‘iloa ‘eni ko e ableism (ko e tui ‘okú te lelei ange ‘i he‘ete ma‘u ha ngaahi mālohinga fakaesino). Ko hono ngāue‘aki ‘o ha founiga vaa‘ihala māhangā te ne fakapapau‘i ‘oku ‘i ai ha ngaahi sēvesi mo e tokoni mataotao ma‘á e kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘ia fakaesinó, pea mo ha ngaahi sēvesi angamaheni ‘a ia ‘oku ma‘u ngofua ma‘á e kakai faingata‘ia fakaesinó.

‘E anga fēfē hono uesia ‘i hení ‘o e...LGBTQIA+?

Ko hono fakalahi hake ko ia ‘a e tokolahī mo e tu‘unga taukei ‘o e kau ngāue ki he kakai LGBTQIA+ ke nau ngāue atu mo ta‘ota‘ofi ‘a e fakamamahí mo e ngaohikoviá, ‘e ‘uhinga ia ko e ma‘u ‘o ha tokoni vave mo toe lelei ange meí ha kakai ‘oku falala‘anga. ‘E hoko hano fakalelei‘i ‘o e taukei ‘a e kau ngāue mataotao mo e fakalükufua ‘i he pule‘angá mo e ngaahi kautaha ‘i tu‘a meí he pule‘angá ki he fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá ke toe lelei ange ai ‘a ‘enau ‘ilo mo e mahino‘i ‘o e ngaahi komiuniti LGBTQIA+ mo e ngaahi palopalema ‘oku nau fehangahangai mo iá, ke fakapapau‘i ai ‘oku ‘i ai ha ngaahi tokoni mo ha ngaahi sēvesi malu mo hao ange mo ha ngaahi ngāue faka‘ehi‘ehi ke nau tāketi‘i ‘a e ngaahi me‘a tu‘upau ‘oku nau teke ke hoko ‘a e fakamamahí pea langa hake ha ngaahi founiga malu‘i ma‘á e ngaahi komiuniti LGBTQIA+.

Ngaahi Ngāue

Liliu Tolú: Nga‘unu atu ki ha kau ngāue pōto‘i, taukei fakae‘ulungāanga mo tu‘uloa

Ngāue 10: Fa‘u pea fakahoko ha fa‘unga ngāue ke fakalakalaka ‘a e taukei ma‘á e kau ngāue mataotao ‘i he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ‘aki ‘a e ‘ilo fekau‘aki mo e ngaahi a‘usia fakamanavaheé

Ngāue 11: Fakahoko ‘e he ngaahi va‘a ngāue ha fa‘unga ngāue ke fakalakalaka ‘a e taukei ma‘á e kau ngāue fakalükufuá

Ngāue 12: Ngaahi me‘angāue ke ‘ilo‘i mo ngāue atu ki he fakamamahí, ke poupou ki he kakai ‘oku nau a‘usia ‘a e fakamamahí mo e kakai ‘oku nau poupou atu kiate kinautolú

Ngāue 13: Fakapa‘anga ‘a hono fakalakalaka hake ‘o e tu‘unga taukei ‘o e ngaahi polokalama tokoni tōmu‘a ‘i he komiuniti

Ngāue 14: Langa hake ‘a e tokolahī ‘o e kau ngāue mataotao ki he fānaú

Ngāue 15: Langa hake ‘a e tu‘unga taukei ‘o e kau ngāue ‘i he ngaahi fakamaau‘angá

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāue ni ‘i he peesi 22 ‘o e Palani Ngāue

Liliu Faá:

Nga‘unu atu ki hano fakapa‘anga ‘o ha ‘uluaki founga ki he ta‘ota‘ofí

Fakapa‘anga ha founga ngāue ‘oku fā‘ūtaha pea makatu‘unga ‘i he Te Tiriti ki hono toe fakamālohi‘i ange ‘o e ‘uluaki founga ki he ta‘ota‘ofí ke ne ‘oatu ha malu‘i meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

‘Oku feinga ‘a e Te Aorerekura ke toe fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau ‘oatu ha malu‘i meí he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá mei ha‘á ne hoko pea ‘okú ne fakasi‘isi‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku nau teke ke hoko ‘a e fakamamahí. ‘Oku fakama‘u ‘a e tokanga ‘a e Liliu ko ‘ení ki he ngaahi ‘inivesi fakatokolahí ‘i hono liliu ‘o e ngaahi ‘ātakai, ngaahi tō‘onga, ngaahi ‘ulungāanga mo e ngaahi tu‘unga angamahení ‘o fou ‘i ha ngaahi ngāue fetuiaki kehekehe. Ko e ngaahi ngahi ‘uluaki ngāue ko ‘eni ke ta‘ota‘ofi ‘a e fakamamahí ‘oku fakatou fakalūkufua ia pea toe tāketi pau pea ‘oku ngāue atu ‘eni ‘i he tu‘unga fakatāutahá, kāingá, komiunití mo e tu‘unga lahi ange ‘o e sōsaietí.

‘I he sīpinga ngāue Tokotoru, ko e ‘fakamālohi‘i angé’ ‘okú ne fakafofonga‘i ‘a e me‘a ‘oku ‘iloa ko e ‘uluaki founga ki he ta‘ota‘ofí ‘i loto ‘i he halanga ngāue ki he faka‘ehi‘ehí ‘i he ngāue ki he mo‘ui lelei ‘a e kakaí. Ko e ngaahi ‘uluaki founga tokoni ki he ta‘ota‘ofí ‘oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi fa‘ahinga kakai kehekehe (population-based) pea ‘oku malava pē ke fakalūkufua pe tāketi pau pea ‘oku kau ai a‘e ngaahi ngāue tokoni ‘oku nau liliu ‘a e ngaahi fa‘unga mo e tu‘unga angamahení ‘i ha feitu‘u, sōsaieti pe ‘ulungāanga tukufakaholo tu‘upau (*Ministry for Women, 2013*).

‘I he tu‘unga fakatāutahá mo e kāingá, ‘oku kau ‘i he ‘uluaki founga ta‘ota‘ofí ‘a hono fakamālohi‘i ange ‘o e mo‘ui kītaki mo ake ngofua ‘a e tokotaha fakafo‘ituituí mo e kāingá – kau ai ‘a e ngaahi poto ‘i hono leva‘i ‘o ha fetukuaki, ngaahi founga matu‘uaki, loto fie ngāué, pea mo

ha ongo'i 'oku 'i ai ha 'amanaki lelei ki he kaha'ú. 'Oku kau ki ai 'a hono langa hake ha ngaahi 'ilo'i'anga fake'ulungāanga mo fakaetangata 'oku mālohi mo lelei, pea mo ha ongo'i 'oku kaunga atu ki ai.

'Oku kau foki ai ha ngaahi fakafehokotaki fakasōsiale lelei mo e kāingá mo hono to'utangatá, pe ko ha tokoni ma'a e mātu'a toki ma'u fānaú, fekau'aki mo e tupulaki 'a e fānaú mo e tauhi fānau leleí, koe'uhí ke 'ohake 'a e fānaú mo e to'utupú ke nau ongo'i 'ofa'i, lototo'a, pea malu mo hao.

'I he ngaahi tu'unga fakakomiunití mo e fakasōsaietí, 'oku kau ki ai 'a hono langa hake 'o e vahevahe taau 'i he tu'unga tangatá mo e fefiné mo e nofo fakasōsialé, 'o liliu ai 'a e ngaahi fakafa'ahinga 'oku fakatupu maumaú, pea mo fakamālohi'i ange ai 'a e mahu'inga fakasōsialé, nofo fāitahá mo e fakakau kotoá – 'o pusiaki'i ai 'a e kau atu mo e fehokotaki ki he komiunití ke tu'uaki atu ai ha ngaahi tō'onga angamaheni 'oku lelei mo poupou ki ha ngaahi liliu fakae'ulungāanga 'oku lelei. 'Oku kau ki hení 'a hono fakamālohi'i ange 'o e tataki fakakomiunití, ke nau taki mo teke 'a e ngaahi polokalama mo e ngāue fakakoló. 'I he ngaahi taimi 'e ni'ihi 'e ala kau ki hení ha liliu ki he tu'utu'uni ngāué pea mo e laó.

Ko e ngāue ko ia mo e fānaú mo e to'utupú ko ha konga mahu'inga ia 'o hono fakatupu 'o e ngaahi tō'onga angamaheni 'oku lelei mo e ngaahi liliu fakae'ulungāanga lelei. 'Oku fiema'u ke tau fakapapau'i 'oku lototo'a 'a e fānaú mo e to'utupú 'i hono kamata'i ha ngaahi vā lelei ma'a kinautolu pea nau 'ilo 'a e founiga ke kumi 'aki ha tokoni meí ha kakai 'oku falala'anga (kau ai 'a e mātu'a mo ha ngaahi mēmipa kehe 'o

e fāmilí, fanga ta'okete, kau tauhi, kau faiako, kau taki 'i he komiunití, mo ha kau ngāue fakapolofesinale ki he to'utupú).

'Oku hā meí he ngaahi fakamo'oní ko e fuofua 'aho 'e 1,000 'i he mo'ui 'a ha tama 'oku mātu'aki mahu'inga ia ki he ngaahi ola ki he tu'unga lelei 'a 'ene mo'uí (DPMC, 2019). 'Oku nau fakatoka 'a e ngaahi fakava'e ki he kaha'u 'o e tama ko iá, pea ko ha vaha'a taimi mahu'inga ia ke faipoupoua ai 'a e mātu'a mo e kāingá ke nau fakapapau'i ai ha kaha'u lōloa 'oku ola lelei.

“

Ako'i 'a 'etau to'utupú fekau'aki mo e ngahi vā feohi lelei pea mo e founiga ke ma'u ai ha tokoní. 'Oatu kiate kinautolu ha ngaahi me'angāue ke nau veteki ai 'a e kei hoko 'a e fakamamahí. Ke 'i ai ha fakamamafa lahi ange 'i he'etau silapá, tautaufito 'i he ako lautohí, kamata meí ai pea toe kamata pē 'i he kolisí.

Tokotaha Ma'u Fakataha, fetalanoa'aki ki he Fokotu'utu'u Fakafonuá

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

Kuo fakatoka ‘e he ngaahi polokalama ‘o hangē ko e E Tū Whānau, It’s not Ok, BodySafe, Pasefika Proud, Atu-Mai, mo e Mates & Dates ha ngaahi fakava‘e ki he ‘uluaki founiga ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí pea kuo ‘osi fakamo‘oni‘i ‘a ‘enau ola lelei fakalūkufuá. ‘Oku fakama‘u ‘a e tokanga ‘a e ngaahi polokalamá ni ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí ‘o fou ‘i hono langa hake ‘o e mālohi ‘o e sōsaietí, liliu ‘o e ngaahi tō‘ongá mo e ngaahi ‘ulungāangá, pea mo fakatupulekina ha kau taki fakakomiunitī tu‘uloa. Kuo ‘osi lele mai ‘a e ngaahi polokalamá ni ‘i he ngaahi laui ta‘u pea kuo nau foua ‘a e halanga fakangāue kakato ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí. ‘Oku fakava‘e lelei kinautolu ‘i he ngaahi founiga ngāue ‘oku taki ‘e he ngaahi komiunití pea fa‘u‘aki ha ngaahi tānaki lahi mo mahu‘inga meí he komiunití ki he ngaahi me‘a ‘oku ngāue leleí ke tupu mei ai ha liliu, pea ‘oku hokohoko ‘ahi‘ahi‘i ma‘u pē ia ‘i hono fakahoa ki he ngaahi fakamo‘oni ‘oku ma‘u mai.

Ko e SKIP, ‘a ia na‘e kamata‘i ‘i he 2004, ko ha ngaahi kupu fengāue‘aki ia ‘o e kau popou meí he kāingá, ngaahi kulupu fakakomiunitī, ngaahi va‘a ngāue fakapule‘anga, ngaahi ‘api ngāue mo ha ngaahi kautaha ‘i tu‘a meí he pule‘angá (NGOs). ‘Okú ne poupoua ‘a e ngaahi founiga solova‘anga fakakomiunití ‘oku langa hake ‘i hengaahi founiga malu‘i ma‘á e kāingá, ‘aki ‘a e fakama‘u ‘a e tokangá ki he tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e fānau si‘i hifo ‘i he ta‘u nimá, ‘i he‘enau ngāue ‘i ha ngaahi founiga fo‘ou, ‘ahi‘ahi‘i ha ngaahi me‘a fo‘ou, langa hake ai meí he ngaahi mālochingá mo fakalahi ange ai ‘a e pōto‘i ngāue ‘i he komiunití.

Kuo ‘inivesi ‘e he Te Kaporeihana Āwhina Hunga Whare | Accident Compensation Corporation ha pa‘anga ‘e \$44.9 miliona ke

fakahoko atu ‘aki ha ngāue ki he ‘uluaki founiga ki he ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí natula fakalieliá, ke lele ‘i he ta‘u ‘e fā ka hokó, kau ai \$11.715 miliona ki he kaupapa Māori (ngaahi ngāue ‘i he founiga ‘a e kakai Maulí). Ko e fa‘unga ta‘ota‘ofi ko ‘eni ‘oku makatu‘unga meí he Te Tiriti tene fakaai ha fa‘unga ‘inivesi taimi lōloa mo matauhí, pea kau ai ha ngaahi polokalama ngāue kehekehe ke fai atu ‘aki ha ngāue ki he ngaahi me‘a ‘oku nau fakatupunga ‘a e fakamamahí natula fakalieliá pea liliu ai ‘a e ngaahi tō‘onga mo e ngaahi ‘ulungāanga fakatāutahá mo e fakakomiunití.

Kuo fokotu‘u ‘e he Te Tāhuhu o te Mātauranga | Potungāue Akó (Ministry of Education) ha ngaahi fiema‘u mahino meí he ngaahi sēvesi ki he akó fekau‘aki mo hono fakaai ‘o ha ngaahi ‘ātakai malu mo hao, fakakau ki ai ‘a e tokotaha kotoa pē, pea mo tō‘onga faka‘apa‘apa, ma‘á e kau ako kotoa pē ‘o fou ‘i he laó mo e ngaahi fakamatala ki he tu‘utu‘uni ngāué, pea mo e ngaahi tūhulu ne toki pulusi ki muí ni ‘o fekau‘aki mo e “Relationships and Sexuality Education” (Ngaahi Vā Feohí mo e Ako ki he Tu‘unga Tangatá mo e Fefiné) pea mo ha “Code of Practice for the Pastoral Care of Tertiary and International Learners” (Tu‘utu‘uni Ngāue ki he Fatongia Tauhi ki he Kau Ako ‘i he Tu‘unga Mā‘olunga Ange ‘i he Ako Kolisí mo e Kau Ako Mei Mulí).

“ Ko e ‘inivesi ko ia ‘i he ‘uluaki founiga ‘o e ta‘ota‘ofi ‘e ‘i ai ‘a ‘ene kaunga lelei lahi ‘i he‘ene fakasi‘isi‘i hifo ‘a e hoko ‘a e fakamamahí natula fakalieliá, ‘a ia ko e hia ia ‘oku lahi taha ki ai ‘a e fakamolé ‘i he faihia takitaha ‘i Nu‘u Silá. ‘I hono fakalūkufuá, te ne fakautuutu ange ‘a e tu‘unga lelei mo e mo‘ui kītaki mo ake ngofua ‘a hotau ngaahi komiunití.

TOAHNNEST (2013:vi)

‘Oku tokoni‘i ‘a hono fakahokó ‘e he kau ngāue ki he fakalakalaka fakapolofesinalé mo ha kau ngāue kuo vahe‘i makehe ki ai (Curriculum Leads pe Kau Taki Silapá). ‘Oku lolotonga fai ‘a hono fakafo‘ou ‘o e Silapa Ako ‘a Nu‘u Silá (The New Zealand Curriculum), kau ai ‘a e Ako ki he Mo‘ui Leleí mo e Mo‘ui ‘a e Sinó (Health and Physical Education), pea ‘e fakamālohi ai ‘a e siofi ‘o e ako mo e faiako ki he ngaahi vā fekau‘aki ‘oku leleí.

Na‘e vahe‘i ‘i he Patiseti 2019 ha \$2 miliona ki ha fakapa‘anga ‘i ha ta‘u ‘e ua ke ma‘u mei ai ha mahino kau ki he ngaahi fiema‘u ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí mo hano fa‘u ‘o ha ngaahi polokalama ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí ‘i he kaha‘ú ma‘á e ngaahi komiuniti‘o e kakai toki hiki fo‘ou maí, fa‘ahinga meí he komiuniti lanu ‘o e ‘umatá (rainbow), kau faingata‘a‘ia fakaesinó mo e kau toulekeleká. ‘Oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ke toe mālohi ange ai ‘a e ngaahi polokalama ‘oku fakatefito‘i he ngaahi komiuniti ke ta‘ota‘ofi‘aki ‘a e fakamamahí ‘i he ngaahi komiuniti kehekehe.

‘Oku hokohoko atu ‘a hono tokoni‘i ‘e he Kau Polisi ‘a Nu‘u Silá ni ‘a hono fakahoko mo hono ma‘u atu ‘o e ongo polokalama ‘e ua ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahí ‘oku fakalele ‘i he ngaahi ‘apiakó. Ko e Keeping Ourselves Safe (Tauhi Kitautolu Ke Tau Malu mo Haó) ko ha polokalama ia ma‘á e ngaahi ‘apiako lautohí mo e ‘initamitietí ki he malu fakafo‘ituituí. ‘Okú ne ‘oatu ki he fānaú mo e to‘utupú ha ngaahi poto ke nau lava ai ‘o matu‘uaki ha ngaahi me‘a ‘oku lava ke hoko ai hanau ngaohikovia. Ko e Polokalama Loves- Me-Not (‘Oku ‘Ikai ‘Ofa‘i Au) ko ha founga fakaloto‘apiako ia ke ta‘ota‘ofi‘aki ‘a e ngahokovia ‘i ha faikaume‘á pea mo tu‘uaki ‘a e ngaahi vā feohi ‘oku leleí ‘i he fānauako lalahi ‘i he kolisí. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he kau Polisí ‘a e fiema‘u ke fakafo‘ou ‘a e ongo polokalamá ke fakakau

atu ki ai ‘a e ngaahi komiuniti mo e ngaahi ‘ulungāanga fakafonua kehekehe pe a ‘oku nau lolotonga fakakaukau‘i ha ngaahi founga ‘e malava ke fakahoko ai ‘eni.

“ Ko e kāingá ‘a e vaka‘anga mahu‘inga taha ki he fakaakeaké mo e liliú — ‘o a‘u ai pē ki he uhuhonga ‘o e faingata‘a‘i he‘enau mo‘ui mo e ngaahi a‘usia fakamanvahē kuo nau fouá. Ke nau hoko ko e ngaahi vaka‘anga ‘o e liliú, te nau fiema‘u ha tokoni, poupou mo ha ngaahi founga ngāue ‘oku taau fakae‘ulungāanga pea fakataumu‘a-pau ki honau hisitōlia makehé mo hono ngaahi fiema‘ú. ‘Oku kau ‘i hení ‘a hono fakafokifoki mo hono fakamālohi ange ‘o honau ngaahi ‘ilo‘i‘anga mo e fehokotaki‘anga tukufakaholó ke tokoni ke fakafoki mai ‘a e natula malu‘i ‘oku ma‘u ‘i he ngaahi ‘ulungāanga tukufakaholó. Ko hono motuhia mo hono liliu mo‘onia ko ia ‘o e fakamamahi kuo a‘usia ‘i he loto‘i kāingá ‘oku fekau‘aki ia mo hono langa hake ‘o ha ngaahi komiuniti malu mo hao mo fepoupouaki mo hono fakatupulekina ‘o ha kāinga nofo malu mo mo‘ui lelei pea nau fehokotaki faka‘ulungaanga.

Wilson (2016: 40)

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

‘Oku fiema‘u ke fakautuutu mo fakalahi hake ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ngāue leleí. ‘Oku fa‘a lahi ‘a hono tataki ‘o e ngaahi polokalama ta‘ota‘ofí ‘e ha va‘a ngāue pē ‘e taha ‘a e pule‘angá pea ‘oku iku ‘o si‘isi‘i ai ‘a ‘ene ola leleí. Ko e ‘i ai ko ia ha founga fakahoko ngāue fā‘ūtahá te ne ‘ai ke toe mālohi ange ai ‘a e ola ‘o e ngāue ni.

‘Oku faka‘ilonga‘i atu ‘e he Te Aorerekura ha fokotu‘utu‘u ‘inivesi ‘uhinga pau ke fakatupulaki hake ai ‘a e konga ‘o e fakapa‘anga ‘oku ‘ave ki he ngaahi polokalama ta‘ota‘ofí. ‘E hoko ha palani ‘inivesi fevahevahe‘aki ke ne faka‘ilonga‘i ai ‘a e ngaahi founga ngāue tokoni ‘oku ‘i ai hano fakamo‘oni pau ‘e ola lelei, kau ai ‘a e Mātauranga Māori (‘Ilo ‘a e Kakai Maulí) mo ha ngaahi polokalama ‘oku taau fakae‘ulungāanga, pea pehē ki hono to‘o atu ‘o ha ngaahi polokalama ‘oku ‘osi faitatau mo ha polokalama kehe (duplication) pea mo ha ngaahi polokalama ‘oku ‘ikai ola lelei. Ko e fekumi ko ia ki he fakanāunau ‘oku fiema‘ú mo hono langa hake ‘o e tu‘unga taukei ‘i he ngaahi komiunitií pea mo e ngaahi sekitoá ‘e fiema‘u ki ai ha taimi ia, ka ‘oku fiema‘u ke tau kamata‘i ‘a e hala fonongá mo toutou vakai‘i ‘a e fakalakalaka kuo hokó.

Ko hono toe fakamālohi‘i ange ‘o e founga ta‘ota‘ofí ‘oku kau ai ‘a hono langa hake ha ngaahi ‘ilo‘i‘anga tukufakaholo mālohi, tu‘uaki ‘o e vahevahe taau ‘i he ngaahi fakafa‘ahinga ‘o e tangatá, faka‘ai‘ai ‘o ha ngaahi fehokotaki fakasōsiale ‘i honau to‘utangatá, poupou ma‘á e mātu‘a toki ma‘u fānaú pea mo hano fakatupulaki lelei hake ‘o e natula tangatá pe fefiné. ‘Oku toe kau foki ki ai ‘a hono liliu ‘o e ngaahi tō‘onga angamaheni fakasōsiale ‘oku nau faka‘ai‘ai, talia pe fakasi‘ia ‘a e fakamamahí, hangē ko e ngaahi tō‘onga fakasōsaieti angamaheni ‘okú ne fakahoa ‘a e ngali tangatá (masculinity) mo e

houtamakí, fiepulé, kau ai ‘a e pule‘i ‘i he tō‘onga fakamalí, pule‘i ‘o e kakai fefiné mo e fānaú, pea mo hono tukulotoa ‘o e ngaahi ongo fakaelotó. ‘Oku hoko ‘a hono liliu ‘o e ngaahi tō‘onga fakasōsiale angamaheni ke tokosi‘i ange ai ‘a e kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí.

‘E tokoni‘i ‘a e tangata whenua, ngaahi komiunitií mo e ngaahi sekitoa mataotaó ‘e ha ngaahi nāunau, me‘angāue mo ha kau ngāue toe taukei ange, ke nau tataki, fa‘u mo fevahevahe‘aki ai ‘a e ngaahi founga ngāue ‘e ngāue lelei taha ma‘a kinautolú. ‘E malava ‘i hono langa hake ‘o e pōto‘i ngāue ‘o e ngaahi komiunitií ke nau fakahoko ai ha liliu ‘i honau ngaahi kupu fekau‘aki fakasōsialé mo e ngaahi feitu‘u ‘oku nau ‘iloa aí.

Neongo ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi tu‘unga fakamo‘oni ‘oku ‘asi mai fekau‘aki mo e founga ke toe fakamālohi‘i hake ai ‘a e fāmilí, kāingá mo e ngaahi komiunitií, pea mo e ngahi founga ke ta‘ota‘ofi ai ‘a e fakamamahí, ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he ‘ilo fekau‘aki mo e lahi ‘o e maumau ‘oku hokó, ola lelei ‘o e ngaahi founga malu‘í ki he ngaahi komiunitií kehekehe, pea mo e hā ‘a e me‘a ‘oku ngāue leleí kia hai, ma‘a hai, ‘i fē pea ko e hā hono puipuitu‘á. ‘Oku tautaufito ‘a e fiema‘u ke toe fakalahi ange ‘a ‘etau mahino fekau‘aki mo e fakamamahí ‘i he ngaahi komiunitií fakamatakali kehekehe pea mo e hā ‘a e ngaahi ngāue tokoni ‘e ala fiema‘u ‘i he kaha‘ú. ‘Oku fiema‘u ke tau kaungā fokotu‘utu‘u mo fakafenāpasi ‘a e kotoa ‘o e ngaahi ngāue ni ‘i he tu‘unga fakakoló, fakavahé mo e fakafonuá koe‘uhí ke ako mei ai ‘a e ngaahi komiunitií mo fevahevahe‘aki atu ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ngāue leleí.

Ko ha sīpinga ‘uluaki founiga ta‘ota‘ofi ‘oku fakatefito ‘i he Te Tiriti

‘Oku fakatefito ‘i he Te Tiriti ‘a e ‘uluaki founiga ta‘ota‘ofi fo‘ou ‘a e ACC ke ta‘ofi ha maumau kimu‘a pea toki hoko mai ‘aki ‘a hono takiekina ‘o e ‘inivesi mo e ngāue ki he ta‘ota‘ofi ‘i he ngaahi kongokonga fekau‘aki mo fepoupouaki ‘e valu:

Ngaahi ngāue tokoni femātaaki mo e kakaí

- **Wānanga:** Ngaahi polokalama ‘oku kau fakahangatonu mai ki ai ‘a e kakaí
- **Whakaoreore hapori:** Ue‘i ‘a e ngaahi komiunitií ke nau kau mai
- **Ngā Mahi a te tēhia:** Fakafetu‘utaki atu ‘o e ngaahi ‘ulungāanga ke liliú

Fokotu‘utu‘u ki he kakaí mo e fa‘unga ngāué

- **Ngā mātanga:** Langa hake ‘o e kau ngāué & ngaahi kautahá
- **Ngā Rangatira:** Fokotu‘utu‘u & ngaahi hoa ngāué

Ngaahi fa‘unga tokoni ki he fa‘unga ngāué

- **Ngā kaitiaki:** Fatongia Tauhí & taukavé
- **Ngā ture:** Liliu ki he laó & tu‘utu‘uni ngāué
- **Te mahi rangahau:** Fakatotoló, muimui‘i ‘o e fakalakalaká & fakafuofua‘i ‘o e ngaahi ola kuo maú

‘Oku taukave‘i ‘e he sīpingá ni ko e ngaahi kongokonga ko ‘ení ke fai ha ‘inivesi ‘i ai mo fokotu‘utu‘u kinautolu ko ha fa‘unga ngāué pē ‘e taha ke fakahoko‘aki ha liliu ‘oku matauhí mo ala fakalahi atu, ‘a ia ‘oku fiema‘u ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku to‘o ‘e he ‘uluaki founiga ta‘ota‘ofi ‘a e ngaahi fakakaukau meí he ngaahi sīpinga tu‘ufonua mo fakavaha‘apule‘anga ke fakapapau‘i ‘oku faka‘ilonga‘i mo fakamahu‘inga‘i lōua ‘a e ngaahi vakai ‘a e Kakai Maulí mo e Tauwiwi.

Ngaahi Ngāué

Liliu Faá: Nga‘unu atu ki hano fakapa‘anga ‘o ha ‘uluaki founiga ki he ta‘ota‘ofi

- Ngāue 16:** Ngāue‘aki ‘a e Sīpinga Fa‘unga Ngāue ki he ‘Uluaki Founiga ki he Ta‘ota‘ofi
- Ngāue 17:** Fa‘u ha ngaahi me‘angāue ke poupou ki he ngaahi vā feohi lelei mo felotoi, ma‘á e to‘utupú
- Ngāue 18:** Fakafo‘ou ‘a e silapa ki he mo‘ui leleí mo e ako ki he mo‘ui fakasinó
- Ngāue 19:** Fa‘u ‘a e polokalama Oranga Whakapapa
- Ngāue 20:** Fa‘u ‘a e ngaahi fa‘unga ‘oku fiema‘u ki hono ue‘i ‘o e komiunitií ke ne tataki ‘a e ‘uluaki founiga ta‘ota‘ofi ‘o e fakamamahi natula fakalieliá
- Ngāue 21:** Fakahoko atu ‘o e ngaahi polokalama ta‘ota‘ofi: Campaign for Action on Family Violence, E Tū Whānau mo e Pasefika Proud pehē ki he ngaahi fa‘ahinga kehe ‘o e kakaí kau ai ‘a e kau toulekeleká
- Ngāue 22:** Fa‘u mo fakahoko atu ha polokalama tu‘uaki atu ‘o e ‘uluaki founiga ta‘ota‘ofi ki he fakamamahi natula fakalieliá ma‘á e Kakai Maulí mo e Tauwiwi (kakai kehe ‘i Nu‘u Silá)
- Ngāue 23:** Fa‘u ha ngaahi polokalama ta‘ota‘ofi ma‘á e ngaahi komiunitií fakamatatakáli
- Ngāue 24:** Tokoni kakato ki he malu mo hao ‘i he ngaahi fuofua ta‘u ‘o e mo‘ui
- Ngāue 25:** Fa‘u ha ako ki he feohi fakasōsialé mo e ongo fakaelotó ma‘á e fānaú
- Ngāue 26:** Toe fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi founiga solova‘anga fakakomiunitií ki hono ta‘ota‘ofi ‘o e pā‘usi‘i fakalielia ‘o e fānaú

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 28 ‘o e Palani Ngāué

Liliu Nimá:

Nga‘unu atu ki ha ngaahi ngāue ‘i ha founga malu, ma‘u ngofua, mo mā‘opo‘opo

Fakapapau‘i ‘oku lava ke ma‘u, malu mo mā‘opo‘opo ‘a e ngaahi ngāue ke fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u tu‘upaú, pea ‘ikai ke nau toe paotoloaki atu ‘a e fakamamahí, pea ‘a‘usia ‘a e malú mo e taliuí.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

‘I he fakalalahi ange ‘a e feinga ko ia ke fakangata ‘a e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ‘oku tokolahi ange ‘a e kakai ‘oku uesia ‘e he fakamamahí mo e kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ‘oku ngalingali te nau ala feinga atu ke ma‘u ha tokoni. ‘Oku fokotu‘u ‘e he Te Aorerekura ha tukupā hokohoko ki ha ngaahi sēvesi malu mo mā‘opo‘opo te nau fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u kakato ‘a kinautolu ko ia ‘oku uesia ‘e he fakamamahí pea mo poupou atu ki he taliuí mo e liliu faka‘ulungāanga ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí.

Ko e ngaahi sēvesi ‘oku nau ngāue atu ki aí kuo pau ke nau malu, ma‘u ngofua pea ‘atā ‘i he ngaahi feitu‘u ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e kakaí pea ‘oku falala atu kiate kinautolu ‘a e kakaí. Ko e kakai ko ia ‘oku uesia ‘e he fakamamahí ‘oku nau fiema‘u ha ngaahi fa‘ahinga tali kehekehe kau ai ‘a e malu mo haó, ngaahi sēvesi ki he mo‘ui leleí, taukave, tali mālohi meí he fakamaau‘angá, ngaahi sēvesi fakaakeake, mo ha tokoni fakapa‘anga mo ha nofo‘anga. ‘Oku fiema‘u ke fa‘u ha ngaahi founga malu mo taau faka‘ulungāanga

“ ‘Oku fiema‘u ke toe lahi ange ‘a e tokoni ‘oku ma‘u atu ‘e he ngaahi komiunití lanu ‘o e ‘umatá (rainbow community) ki he mo‘ui leleí ‘a e ‘atamaí. Kuo ‘osi lōloa ‘a e lisi talitalí ia, ‘o toe faingata‘a ange ‘i he taimi ‘oku mau feinga ai ke kumi ha tokotaha ‘okú ne mahino‘i ‘a homau ‘ilo‘i‘angá mo homau ngaahi palopalemá.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

fakataha moe kakai meí ha ngaahi puipuitu'a fakae'ulungāanga, lea, mo e mahino'i 'o ha ngaahi fōtunga kehekehe 'o e fakamamahí. 'E tokoni 'eni ke fakapapau'i 'oku ma'u pau 'e he kakaí 'a e falala ki he ngaahi ngāue 'oku fakahokó.

'Oku fiema'u ke tu'uaki 'e he ngaahi ngāue fakalaó, kau ai 'a e tu'utu'uni ngāué mo e laó, 'a e malu mo e haó ma'a kinautolu kotoa pē kuo uesiá, honau ngaahi fāmilí mo e kāingá. 'Oku fakatokanga'i 'e he Te Aorerekura ko ha tali 'oku 'ikai malu mo hao 'e ala iku ai ki hano fakasi'ia pe talia 'o e fakamamahí 'i ha founa na'e 'ikai taumu'a ke hoko, 'o hoko ai ha a'usia fakatupu manavahē mo ha mamahi fakalahi. 'E lava ke toe hoko ha mamahi ki ha kakai lalahi mo ha fānau kuo uesia 'e he fakamamahí meí ha ngaahi founa faka-fakamaau'anga lōloa, fakatupu puputu'u mo totongi mamafa 'oku 'ikai ke fakakau ki ai ha kau mataotao ki he fakamamahí 'i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá. Kuo fu'u tokolahí 'a e kakai kuo uesia 'e he fakamamahí kuo nau iku fakame'apango'ia 'i he'enau lea hake mo kumi ha tokoní.

'Oku fiema'u ke 'ai ke toe mālohi ange mo fakalahi atu 'a e ngaahi sēvesí ke taliui pea toe lelei ange 'a e poupou ki he kakai kuo nau ngāue'aki 'a e fakamamahí pe 'oku nau hoha'a ki he'enau tūkunga fakakaukaú mo 'enau ngaahi fakafeangaí, 'o kau ai 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau 'atā atu ki ha sēvesi 'i he taimi 'oku 'ikai kaunga atu ai 'a e kau Polisí mo e ngaahi fakamaau'angá.

“

Kapau 'oku fiema'u ke tau ta'ota'ofi 'a e fakamamahí 'i he fāmilí, 'oku fiema'u ke ta'ofi 'a 'etau 'eke pe ko e hā 'a e me'a 'oku fai 'e kinautolu 'oku uesiá ke malu'i kinautolu mo 'enau fānaú, pea kamata ke fakavavevave 'a e ngāue ki ha ngaahi founa kehekehe mo e kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e fakamamahí. Ko e kakai 'eni 'oku nau kei hokohoko atu 'a e ngaahi sīpinga 'o e maumaú 'i he ngaahi to'utangatá ... 'Oku fiema'u 'a hono fakatupulaki 'o ha ngaahi ngāue 'oku fōtunga kehekehe tu'unga 'i he fihi ange 'a e mo'ui 'a e kakai 'oku uesia 'e he fakamamahí 'i he fāmilí.

Kōmiti ki hono Vakai'i 'o ha Mate Tupu meí ha Fakamamahi 'i he Fāmilí (2016: 116)

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

Ko e Whāngai Ngā Pā Harakeke (WNPH) mo e Integrated Safety Responses (ISR) ko ha ongo sīpinga ngāue ia ‘oku kau ki ai ha ngaahi va‘a ngāue kehekehe ‘oku nau fakahoko atu ha ngāue ke tali ki he fakamamahi ‘i he fāmilí. ‘Oku ngāue atu ‘a e WNPH ‘i he ngaahi kolo ‘e hiva pea ko e ISR ‘oku ‘i Waikato mo Canterbury. Na‘e ‘ilo mei hono sivi fakafuofua‘i ‘o e ngāue ‘a e WNPH mo e ISR kuo ‘i ai ha holo hifo ‘i he tokolahī ‘o e fānau ‘oku nau fehangahangai mo e fakamamahi ‘i he fāmilí, pea mo ha holo hifo ‘i he toe foua ‘e he kakai Maulí hanau toe fakamamahi‘i (revictimisation) ‘i he fāmilí.

Ko e Integrated Community-Led Responses (ICR) ko ha founiga ngāue ia ‘okú ne fakalahi atu ‘a e fa‘unga ngāue lolotongá ke fakaai atu ha founiga ta‘ota‘ofi kakato ‘oku fakatefito ‘i he kāingá, ngāue atu ki he fakamamahí mo ‘oatu ha fakaakeake taimi lōloa, ‘o mālohi ai ‘a e kau mai ‘a e komiunitií mo e tataki ‘a e tangata whenua mo e ngaahi sekitoa mataotaó. ‘Oku kau ki ai ‘a hono fakatupulaki mo hono fakalakalaka ‘o e ngaahi polokalama ‘oku tataki ‘e he ngaahi ngāue‘anga takitaha, langa hake ‘o ha fa‘unga ngāue ‘oku ako meí he ngaahi me‘a ‘oku hokó, pea mo ha ngaahi poloseki ke fakalelei‘i‘aki ‘a e ngaahi fa‘unga ngāué.

‘Oku fakapa‘anga ‘e he Oranga Tamariki ‘a e Family Start ‘a ia ko ha polokalama ‘a‘ahi atu ia ki he ngaahi ‘apí ‘oku poupou atu ki he kāinga ‘oku nau faingata‘a‘ia ‘i ha ngaahi pole kehekehe ‘o tupu ai ha tu‘u lavea ngofua ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a ha ki‘i tamasi‘i pe ta‘ahine. Ko e ngaahi palopalema felāve‘i mo e fakamamahi ‘i he fāmilí ‘a e ‘uhinga ‘oku lahi taha ‘a hono lēkooti ki hano fakafehokotaki atu (referral) ‘o ha tokotaha. ‘I he taimi ‘oku hokohoko atu ai ha ngaahi palopalema pe toe fanau‘i mai ai ha fānau, ‘e kei lava ke hokohoko atu pē ‘a hono ma‘u atu ‘e he fāmilí ‘a e sēvesi Family Start ‘i ha ta‘u ‘e hiva pe lahi ange.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama ngāue ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Fakamaau‘angá ki hano fakalelei‘i ‘o hono fakalelei‘i ‘o e ngāue ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá, ‘a ia ‘oku fakataumu‘a ke fakalelei‘i ‘aki ‘a e a‘usia ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘oku nau foua ‘a e ngaahi ngāue ‘a e fakamaau‘angá. ‘Oku kau ‘i hení ‘a hono ako‘i ‘o e kau ngāue ‘a e Potungāué mo hono fakakau atu ki he ngaahi sēvesí. ‘Oku toe fakataumu‘a foki ‘a e Sexual Violence Legislation Bill (Lao Fakaangaanga ki he Fakamamahi Natula Fakalieliá) ke toe fakalelei‘i ange ‘a e tali atu ‘a e fakamaau‘angá ki he kakai kuo nau a‘usia ‘a e fakamamahi natula fakalieliá, ‘aki ‘a hono fakasi‘isi‘i ‘o e ngaahi tupu‘anga ‘o e ngaahi a‘usia fakamanavahē ‘oku ‘ikai fiema‘u ke hoko ‘i he fakamaau‘angá. ‘Oku kau ‘i he Lao Fakaangaangá ‘a e ngaahi liliu ki he ngaahi tu‘utu‘uni kau ki he

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e ... KAKAI FEFINE ‘OKU UESIA ‘E HE FAKAMAMAHÍ?

‘Oku fiema‘u ‘e he kakai fefine mo ‘enau fānau ‘oku uesia ‘e he fakamamahí ke nau ongo‘i hao pea ‘oku malu‘i kinautolu ‘i he taimi ‘oku nau feinga atu ai ke ma‘u ha tokoni meí he fa‘unga ngāue ki he Fakamaau totonú (Kau Polisí, ngaahi fakamaau‘angá mo e kau loeá). ‘Oku nau faka‘amu ke fai ha tui ange kiate kinautolu pea ‘oku nau fiema‘u ‘a e kau ngāue fakapolofesinale ‘oku nau fengāue‘aki ke nau to‘o mamafa ‘a e fakamamahí mo e ngaahi tu‘unga ala fakatu‘utāmaki ‘oku nau fehangahangai mo iá. ‘E hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e pule‘angá ke fakalelei‘i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko atu ‘e he va‘a ngāue ki he fakamaau totonú ke fakapapau‘i ‘oku toe lelei ange ‘a e ngaahi a‘usia ‘a e kakai fefiné mo ‘enau fānau. ‘Oku fekau‘aki ‘eni mo e ngaahi founiga mo

e fakahoko taimi totonu ‘o e ngāuē; ako meí he ngaahi fakamaau‘angá mo e ngaahi sekitoa mataotaó pea mo hono fa‘u ‘o ha ngaahi fakahino hino ki hono fakahokohoko ‘o e ngaahi fakalelei ‘oku fiema‘u. ‘E toe fehokotaki lelei ange ‘a e ngaahi fakamaau‘angá mo e ngaahi sekitoa mataotaó ke malava ai ha tokoni taimi totonu ‘i ha founiga ‘oku malu mo taau. Te mau fakapapau‘i ‘oku toe fakanāunau‘i lelei ange ‘a e kau ngāue ‘i he tafa‘aki ngāue ki he Fakamaau totonú ke nau ngāue atu ma‘á e kakai fefine ‘oku uesia ‘e he fakamamahí. ‘Oku ‘ikai totonu ke nofo tailiili ha fefine ‘i Aotearoa Nu‘u Silá ni mei hano fakamamahi‘i koe‘uhí ko ‘ene fefiné.

fakamo'óni mo e ngaahi founга fakafakamaau'angá, pea 'oku poupou ki ai ha ako mataotao mo ha fale'i ma'á e kau loeá.

'E fokotu'u 'i he Family Justice Reforms (Ngaahi Liliu ki he Fakamaau Totonu ma'á e Ngaahi Fāmilí) 'a e Kaiārahi - Kau Fakataukei 'i he Fakamaau'anga ki he Fāmilí (Family Court Navigators), ke nau poupou atu ki he kakai 'oku nau fakakaukau ke fakahoko ha'anau hopo 'i he Fakamaau'anga ki he Fāmilí, fokotu'u ha lakanga Tokoni 'i he Fakamaau'anga ki he Fāmilí (Family Court Associate) ke fakalelei'i 'a e fakahoko taimi tonu 'o e ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga ki he Fāmilí, pea 'oku lolotonga lele 'a e ngāue ke fakalelei'i 'a e fa'ahinga fakamatala 'oku malava ke ma'u atu 'e he kakaí felāve'i mo e Care of Children Act (Lao ki he Tauhi 'o e Fānaú) 'i he puipuitu'a 'o e fakamamahi 'i he fāmilí. 'E fakalelei'i 'e he polokalama Innovative Courthouses (Ngaahi Falehopo Ākenga Fo'ou) 'a e ngaahi feitu'u fai'anga hopó pea toe lelei ange 'a hono fakakau atu 'o e fakamaau'angá ki he ngaahi loto'i komiunitií.

'Oku fakafenāpasi 'e he polokalama ngāue 'a e Potungāue ki he Ngaahi Fakamaau'angá 'a e vīsone 'a e Fakamaau Lahi ki he Fakamaau'anga Fakavahé, ko Fakamaau Heemi Taumaunu ki ha sīpinga fo'ou ma'á e Fakamaau'anga Fakavahé - Te Ao Mārama. Ko e vīsone ko 'eni ki he fakamaau'angá 'oku ho'ata

mei ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi matakali kehekehe 'o Aotearoa Nu'u Silá 'a ia 'e lava ai 'e he tokotaha kotoa pē 'o kumi ha fakamaau totonu pea nau ongo'i ai 'oku ongona mo mahino'i kinautolu.

'Oku poupou 'a e Te Tāhū o te Ture ki he tafa'aki ki he fakamaau'angá ke fakahoko 'a e Te Ao Mārama 'i he Fakamaau'anga Fakavahé ke fakakau ki ai 'a e ngaahi founга ngāue meí he ngaahi fakamaau'anga mataotaó 'o hangē ko e Sexual Violence Courts (Ngaahi Fakamaau'anga ki he Fakamamahi Natula ffakalieliá).

'Oku 'i ai 'a e aleapau tapatolu 'a e ACC, Potungāue Polisi 'a Nu'u Silá mo e Potungāue Mo'uí ke fakahoko atu ha Sexual Assault Assessment and Treatment Services (Ngaahi Sēvesi ki hono Sivi mo hono Faito'o meí ha Fakalavea Natula Fakalielia pe SAATS), ko ha sēvesi fakatotolo fakafaito'o 'okú ne 'oatu ha fakatotolo mo ha sivi ki he fakafuofua'i fakafaito'o mo ha faito'o hili ha fakalavea natula fakalielia. 'E vakai'i 'i ha ngāue 'i he kaha'ú ha ngaahi faingamālie ke fakafenāpasi ai 'a e ngāue ki ha fakasisina (strangulation) 'oku 'ikai tupu mei ai ha mate mo e SAATS ke fakamā'opo'opo 'a hono fakalele 'o e sēvesi, fevahevahe'aki 'a e ngaahi fa'unga ngāué pea mo toe lelei ange 'a hono faitokonia 'o e ngaahi kautaha fakahoko ngāué.

'E anga fēfē hano uesia 'e he liliú ni 'a e..NGAAHI KOMIUNITI FAKAMATAKALÍ

Ko e ngaahi komiunti fakamatakalí 'oku nau fakafofonga'i ha ngaahi kulupu fakamatakalí, lea mo e tui fakalotu tokolahī mo kehekehe. 'E malava ke iku atu ha ngaahi lau lanu mo ha ngaahi tui fakafonua, tautaufitō ki he ngaahi tō'onga angamaheni 'oku kau ki he'eete tangatá pe fefiné, ke si'si'i ange ai 'a hono līpooti 'o e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalielia 'i he ngaahi komiuniti fakamatakalí. 'E malava ke liliu 'eni 'i hano hiki hake 'e he pule'angá 'a 'ene tu'unga mahino fekau'aki mo e lahi 'o 'ene hokó pea mo e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e fakamamahí 'i he ngaahi komiuniti fakamatakalí, 'o hangē ko e ngaahi founга ngāue fakafonua 'o hangē ko e fakamamahi tu'unga 'i he koloa foaki 'i he malí, pe ko hano pule'ia 'e ha

tokotaha 'okú ne fakahoko ha ngaohikovia 'a e ma'u visá/tu'unga nofo fonuá mo e ngaahi me'a fakapa'angá. Ko e mahino ko 'ení 'e ma'u ia meí ha fengāue'aki fakahangatonu 'a e pule'angá mo e ngaahi komiuniti fakamatakalí ki ha ngaahi polokalama ta'ota'ofi, pea mo nau fokotu'u fakataha 'a e ngaahi ngāue ki he kaha'ú, 'o hangē ko ha ako ngāue ki he malu fakae'ulungāangá ke fakalelei'i ange ai 'a e ngāue atu ki he ngaahi komiuniti fakamatakalí pe ko e ngaahi polokalama ke fakaivia ai 'a e kakai ke nau talanoa lototo'a fekau'aki mo e fakamamahi natula fakalielia 'i honau loto'i komiunitií pea mei honau ngaahi puipuitu'a faka'ulungāangá.

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

‘E hokohoko atu pē ‘a e ngaahi ngāue ‘i he tafa‘akí ni ke ne fakamā‘opo‘opo ai ‘a e ngaahi sēvesí ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u atu ‘e he kakaí ha tokoni ‘i he fuofua faingamālié pea ‘oku fakafehokotaki atu kinautolu ki he ngaahi tokoni ‘oku nau fiema‘ú. Te ne toe fakamalava foki ha ngaahi founiga ngāue ‘oku fakatefito ‘i he kāingá ‘oku felāve‘i mo e malú, malu‘í mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ú ma‘á e ngaahi mēmimpa kotoa ‘o e fāmilí mo ha taliui meiate kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí.

‘Oku toe fokotu‘u atu foki ‘e he Te Aorerekura ha tukupā ke ngāue atu ki he me‘a ‘oku ui ‘e he ngaahi komiunitī ‘e ni‘ihí ko e ‘founiga vaa‘ihala māhangá‘ (twin-track approach).

‘Uluakí, kuo pau ke fakakau atu ‘a e tokotaha kotoa pē pea ma‘u ngofua ‘a e kotoa ‘o e ngaahi sēvesí tokoni mo e poupou ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

‘Oku ‘uhinga ‘eni ki ha toe fakama‘u ange ‘a e tokangá ki hono fakapapau‘i ‘oku āngai ngofua, malu, taau fakae‘ulungāanga pea ma‘u ngofua ‘a e fa‘unga ngāue ki he fakamaau totonú, mo e ngaahi sēvesí ki he mo‘ui leleí mo e nofo fakasōsialé. ‘Oku ‘uhinga ia ko e ako ngāue mo e ngaahi fiema‘u kiate kinautolu ‘oku nau fakahoko atu ‘a e ngaahi sēvesí ni kuo pau ke nau poupou ki hono fakakau mai ‘o e tokotaha kotoa pē, pea ma‘u ngofua ‘a e tokoní. ‘Oku kau ‘i hení ‘a e ako ki hono mahino‘i ‘o e ngaahi fa‘ahinga kehekehe mo e founiga feliliuaki ‘o e ngaohikoviá, kau ai ‘a e ngaohikovia faka‘atamaí, teuteu‘i atu ‘o ha taha ke pā‘usi‘i (grooming), muimui‘i mo ha pule‘ia fakamālohi, pea pehē ki hono fakalelei‘i ‘o e tu‘unga taukei ‘o e kau ngāuē ke nau ‘ilo ‘a e founiga ke nau ngāue ai mo kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí pea mo fakahoko

ha ngāue ke ‘oatu ha tokoni tōmu‘a ke ta‘ofi ‘a e fakamamahí pea fakafehokotaki atu ‘a e tokotaha ko iá ki he ngaahi fa‘ahinga tokoni totonú.

Ko hono uá, te mau ngāue ki hono ‘oatu ha ngaahi sēvesí lahi ange mo mataotao kehekehe kuo fokotu‘utu‘u ma‘á ha ngaahi komiunitī kehekehe. ‘E kau ki hení, hangē ko ‘ení, ha ngaahi sēvesí ‘oku fakatefito pau ‘i he kakai faingata‘a‘ia fakaesinó ‘oku nau fale‘i mo tataki pē ‘e kinautolu, pea mo ha ngaahi sīpinga ngāue tokoni ma‘á e ngaahi komiunitī fakamatakálí ‘oku taau faka‘ulungāanga mo fe‘unga mo ‘enau ngaahi lea fakamatakálí. Ko hono langa hake ko ia ‘o e ngaahi sēvesí ni ‘e fiema‘u ki ai ha taimi; ‘o ‘ikai ngata pē ‘i hono fiema‘u ke kumi ki ai ‘e he pule‘angá hano fakanāunaú, ka ‘oku toe fiema‘u foki ke ne ngāue ke langa hake ‘a e ngaahi pōto‘i ngāue ‘i he ngaahi loto‘i komiunití mo e ngaahi sekitoa ‘oku nau fengāue‘aki mo e ngaahi komiunití.

Te mau feinga lahi ke fakapapau‘i ‘oku taliui ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ki he‘enau ngaahi tō‘ongá pea nau tukupā ke nau liliu pea te mau fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi poupou ‘oku ‘atā atu kiate kinautolú. ‘E ala fakakau ki hení ha ngaahi fakafehokotaki atu ki he ngaahi sēvesí mo e ngaahi polokalama mataotaó pea pehē ki he malava ke fakahoko ha ngāue ke malu‘i‘aki ‘a e kakai ‘oku uestiá pea mo ta‘ota‘ofi ‘a e fakamamahí mo e ngaohikoviá kapau ‘e kei hokohoko atu. ‘Oku mahu‘inga ‘i he lele lōloá ke ‘i ai ha ngaahi kulupu fepoupouaki ma‘á e kakai tangatá ‘oku tataki ‘e ha kakai tangata ke poupou atu ke hoko ha liliu.

‘Oku fiema‘u ke fa‘u ‘e he pule‘angá ha founiga ngāue ‘okú ne fokotu‘utu‘u ha ngaahi sēvesi ki he nofo fakasófsialé ‘oku fakahoko tōmu‘a mo mā‘opo‘opo ‘a ia ‘okú ne lava ‘o fakahoko atu ha ngāue ki ha ngaahi fa‘ahinga fiema‘u kehekehe ‘a e kakai kuo nau tofanga ‘i ha faihia; toe vakai‘i ‘a e ngaahi hala fononga fihi kehekehe ‘oku pau ke fou atu ai ‘a e kakai kuo tofanga ‘i ha mamahí ke nau ma‘u ai ‘a e tokoni ‘oku nau fiema‘u ke nau nofo malu ai, mo‘ui, fakaakeake, mo fakafokifoki ai, pea fa‘u ha ngāue koe‘uhí ke ‘oua ‘e fua ‘e kinautolu ‘oku nau tofanga ‘i he mamahí ‘a e mamafa ‘o hono kumi ‘a e tokoni ‘oku nau fiema‘ú.

Fale‘i Pule ki he Pule‘angá ma‘á e Kakai ‘oku Tofanga ‘i ha Mamahi Tupu meí ha Faihia (2019: 4)

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...

KAKAI ‘OKU NAU NGĀUE‘AKI ‘A E FAKAMAMAHÍ?

‘Oku malava ke hoko ‘a e taliuí mo e liliú ‘a e tō‘onga mo‘uí ‘i ha ‘i ai ‘a ha ngaahi founiga ngāue malu, ma‘u ngofua mo mā‘opo‘opo ma‘á e kakai kuo nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí kau ai ‘a e ngaahi sēvesi takatakai ai ‘oku nau fakasīpinga ‘a e ngaahi vā feohi gefaka‘apa‘apa‘akí, fakahoko ‘i he felotoí pea mo tu‘unga lelei foki. ‘E hoko ha ngaahi ngāue ‘oku toe lelei ange ke ne fakahoko atu ha ngaahi sēvesi, tokoni mo ha ngaahi polokalama ‘oku ma‘u ngofua vave, tautaufito ki he ngaahi taimi mātu‘aki mahu‘inga ‘i he fakahoko mai ‘e he kakaí ‘oku nau fie fakahoko ha liliu pea ‘oku nau fie kau ki ai. ‘Oku toe fekau‘aki foki ‘eni mo hono fakamālohi‘i ange ‘o e ngaahi founiga tokoni mei tu‘a ma‘á e kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí, hangē ko ha malava ‘e ha ni‘ihī kuo nau ta‘ofi ‘a ‘enau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ke popou atu mo fakalotolahi‘i ha ni‘ihī kehe ke nau fili ke ‘oua ‘e ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ‘o fou ‘i ha ngaahi polokalama ngāue fepoupouaki ‘oku tataki ‘e hanau to‘utangata.

Ngaahi Ngāué

Liliu Nimá: Nga‘unu atu ki ha ngaahi ngāue ‘i ha founiga malu, ma‘u ngofua, mo mā‘opo‘opo

Ngāue 27: Fa‘u ha ngaahi tūhulu fakahinohino fo‘ou ma‘a kinautolu ‘oku nau kau atu ki he ngaahi hopo ‘i he fakamaau‘angá

Ngāue 28: Fakahoko ha ngāue ke malu‘i‘aki ‘a e kakai lalahi ‘oku faingata‘aia fakaesinó mo tu‘u lavea ngofuá

Ngāue 29: Fa‘u ha palani ke ne tāpuni ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he sēvesi ki he fakamamahí ‘i he fāmilí

Ngāue 30: Fa‘u ha palani ke ne tāpuni ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he sēvesi ki he fakamamahí natula fakalieliá

Ngāue 31: Fa‘u ha fa‘unga ngāue ki hono leva‘i ‘o e ngaahi ‘o e keisí ma‘a kinautolu ‘oku nau ngāue atu ki he fakamamahí ‘i he fāmilí

Ngāue 32: Fakalelei‘i ‘a e sēvesi Family Start

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 36 ‘o e Palani Ngāué

Liliu Onó:

Nga‘unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké

Fakalahi ‘a e ngāue ki he fakaakeaké
mo e toe foki ‘o mo‘ui leleí ke
fakatokanga‘i mo ngāue ki he ngaahi
a‘usia fakamanavaheé, ma‘á e kakaí
mo e kāingá.

‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e liliu ko ‘eni?

‘Oku kei hokohoko atu pe ‘a e mamahi ‘a kinautolu kuo uesia ‘e he fakamamahí. ‘Oku fokotu‘u atu ‘e he Te Aorerekura ha fiema‘u ki ha ngaahi sēvesi ki he fakaakeaké, toe foki ‘o mo‘ui leleí, mo e fakafokifoki ki he tūkunga angamahení, ‘oku hoa pea fakataumu‘a-pau mo tukuloto‘i ai ‘a e kāingá. ‘Oku mahu‘inga ‘eni ke fakahoko atu ai ha ngāue ki he ngaahi mamahi fakavaha‘a-to‘utangata ‘o e fe‘ao ‘a e fānaú mo e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalieliá. Ko e tokolahí ‘o e kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí na‘a nau foua ha ngaahi a‘usia fakamanavaheé ‘i he‘enau kei iikí. Ko e a‘usia fakamanavaheé ko ‘ení ‘oku ‘ikai ke fa‘a fakahoko ha ngāue ia ki ai pea ‘oku kau atu ‘eni ki he ngaahi fili ‘oku nau fakahoko ke ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ‘i he‘enau hoko ko e kakai lalahí.

‘E malava ke hokohoko atu ‘a hono uesia kinautolu ‘e he fakamamahí mo e ngaahi a‘usia fakamanavaheé kae‘oua kuo nau ake ‘o mo‘ui mo fakafokifoki ‘a ‘enau mo‘ui. ‘Oku hoko ha uesia kovi ki he mo‘ui lelei, aka, tupu fakasōsiale, mo e tu‘unga faka‘ekonōmika ‘a e fānaú mo e to‘utupú ‘i he kaha‘ú mei ha‘anau a‘usia fakahangatonu, pe feangai mo ha fakamamahi.

“ ‘Oku ‘ikai hangatonu pē ‘a e hala fononga ‘o ha tokotaha kuo hao mai, pea ‘oku ‘ikai ke te ha‘u ki ai ‘o fou mai ‘i ha fakatamaki; ‘okú te sio ki ha tokotaha ngāue ki he nofo fakasōsialé (social worker); ‘okú te fakahoko ha ngaahi polokalama talatalaifale ‘e tolu koe‘uhí ko ha fakatamaki; ‘okú te ‘alu atu ki he ACC. ‘Oku ‘ikai ko e ngaahi a‘usia ‘eni ia ‘a kinautolu ‘oku mau fakahoko ngāue atu ki aí.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

Ko e kakai kuo nau a'usia ha fakamamahi natula fakalieliá 'oku nau foua ha ngaahi faingata'a lahi fakaesino mo fakae'atamai, kau ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he feohí mo hano ngāue hala 'aki 'o e faito'o kona tapú mo e kava mālohi. 'E malava ke fakalalahi 'eni 'i he tupu hake 'a e fānaú mo e to'utupú 'o hoko ko e kakai lalahí.

'Oku fiema'u ke tau fakatokanga'i 'oku hoko atu foki mo e pā'usi'i fakalieliea'i 'o e fānaú ki he fānau tangatá pea 'oku fiema'u ha ngāue lahi ange ke hiki hake 'a e tu'unga pōto'i ngāue 'a e kakai 'oku nau ngāue tu'upau mo e kakai tangatá.

Ko hono pā'usi'i 'o e ngeiá 'oku 'uhinga atu ia ki he anga 'o e vakai 'a e kakai Maulí ki he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Ko e fakamamahí ko hono maumau'i ia 'o e ngeia 'o ha tokotaha 'o kau ai 'a hono maumau'i 'o e ngaahi to'utangata ki mu'á mo e kaha'ú, 'a ia ko e ngeia ia mo e kaha'u 'o 'ikai ngata pē 'i he tokotaha kuo uesia 'e he fakamamahí kae toe kau foki ai mo e tokotaha 'okú ne

“*I he ngaahi 'ahó ni, ko hoku malu'angá 'a hoku 'ulungāanga faka-Maulí, ko 'eku leá 'a hoku malu'angá, ko 'emau ngaahi lotú, ko 'emau ngaahi tukufakaholó 'oku nau malu'i au mo hoku kāingá... Ko e ngaahi 'ulungāanga 'o e kakai tu'ufonua hangē ko e kakai Maulí 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku nau fakamahu'inga'i, 'enau ngaahi tui mo e tukufakaholo lelei 'o a'u ai pē ki he tu'unga 'e lava pē 'e homau ngaahi 'ulungāanga fakafonuá 'o faito'o 'a māmani, pea mo faito'o 'a e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ma'á e kakai kotoa pē.*

Tokotaha Ma'u Fakataha, fetalanoa'aki ki he Fokotu'utu'u Fakafonuá

ngāue'aki 'a e fakamamahí pea mo kinautolu 'oku nau fehokotaki 'i ha ngaahi vā fakafāmilí. Koe'uhí 'oku mahu'inga 'a e ngeia fakatāutahá mo e fakatokolahí, na'e tokanga pea 'oku tokanga 'a e kakai Maulí ke nau fakapapau'i 'oku hoko 'a 'enau fakafōtungá mo 'enau ngaahi tō'ongá ke matauhi ai 'a e ngeiá.

'Oku tukupā 'a e Te Aorerekura ke ne ako mo langa hake meí he founa ngāue 'oku makatu'unga 'i he kāingá 'a ia kuo fuoloa mai 'a hono tu'uaki 'e he tangata whenua ko ha founa ia 'o e fengāue'aki mo e kakaí 'oku kakato mo makatu'unga 'i he ngaahi mālohungá. 'Oku 'omai 'i he tikanga (tukufakaholó) 'a e 'ilo mo e founa ngāue 'a e fanga kuí, ngaahi founa fakafehokotakí mo e fakafōtungá, pea mo e ngaahi vaa'ihala atu ki he fakaakeaké mo e fakafokifokí 'oku makatu'unga 'i he taliui fakatokolahí, ngaahi ngafá mo e ngaahi fatongiá. 'Oku mahu'inga ke fakahaa'i 'oku fiema'u 'a e 'ilo mo e ngaahi taukei mataota ke ngāue atu 'aki ki he a'usia na'e fakamanavaheé mo tokonia 'a e fakaakeaké 'i ha founa malu.

'Oku 'ikai ke fa'a ma'u atu 'e he kakai Pasifikí ia 'a e ngaahi sēvesi mataotaó, ko ia ai ko e ngāue atu ki he'enau ngaahi a'usia na'e fakamanavaheé 'e fiema'u ki ai hano fakakaukaua ia 'o ha ngaahi founa kehe ange meí he ngaahi sēvesí, 'o ngāue'aki 'a e ngaahi fa'unga ngāue faka'ulungāangá ke malava ai ha fakaakeake 'i he fāmilí mo e ngaahi tu'unga fakakomiunitií.

'E hoko ha fengāue'aki fakataha 'i he pule'angá, tangata whenua, ngaahi komiunitií mo e ngaahi sekitoa mataotaó ke fakapapau'i ai 'oku fai ha ngāue atu ki he tapa kotoa pē 'o e fakaakeaké mo e toe foki ki he mo'ui lelei kae kei fakapapau'i ai pē 'a e malu mo e háo mo e taliuí.

Ko e hā ‘a e me‘a kuo ‘osi fakahoko?

Ko e Whānau Ora ko ha founga ngāue ākenga fo‘ou ia ‘oku fakatefito ‘i he kāingá, ki hono tokoni‘i ‘o e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui mo e fakalakalaka ‘a e kāingá. ‘Oku pule‘i ai ‘e he kāingá mo e ngaahi fāmilí ‘a e ngaahi sēvesi ‘oku nau fiema‘u ke nau fengaue‘aki, langa hake mei honau ngaahi mālohungá pea mo a‘usia ai ‘a ‘enau ngaahi faka‘ānauá. ‘Okú ne fakatokanga‘i ‘a e mālohi fakatokolahí mo e malava ko ia ‘e he kāingá ke ma‘u ha ngaahi ola lelei ange ‘i he ngaahi tafa‘aki hangē ko e mo‘ui leleí, akó, nofo‘angá, ma‘u ngāué mo e ngaahi tu‘unga pa‘anga hū mai. ‘I he langa hake meí he founga ‘a e Whānau Ora, ‘oku fai tokonia ‘e he Paiheretia ‘a e kāinga ‘oku nau fehokotaki mo e fa‘unga ngāue ‘a e Potungāue Pilīsoné ki hono fakalelei‘i ‘o e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kāingá, ‘o fakasi‘isi‘i ai ‘a e toe faihiá. ‘Oku kaungā tataki ‘a e ngāue ko ‘ení ‘e he Te Puni Kōkiri, Potungāue Pilí soné mo e Potungāue ki he Ngaahi Fakalakalaka Fakasōsialé ‘i he fengāue‘aki mo e kakai Maulí.

‘I he 2019, na‘e kaungā fa‘u ai ‘e he Potungāue ki he Ngaahi Fakalakalaka Fakasōsialé ha sēvesi taimi lōloa ki he fakaakeaké ko e Whānau Resilience, ‘a ia ‘oku lolotonga lele ‘i Aotearoa Nu‘u Sila. Na‘e toe vahe‘i foki ha pa‘anga fo‘ou ‘i he Patiseti 2019 ke fakalahi hake ‘aki ‘a e ngaahi sēvesi ki he fakamamahi natula fakalieliá ‘i he founga ngāue ‘a e kakai Maulí. Ko e ngāué ni ‘oku fakamafeia ia ‘e he Potungāue ki he Ngaahi Fakalakalaka Fakasōsialé ‘i he‘ene hoa ngāue mo e ngaahi kautaha tokoni ki he founga ngāue ‘a e kakai Maulí ki he fakamamahi natula fakalieliá, ngaahi kautaha ngāue fa‘u polokalamá tu‘u tau‘atāina ‘a e kakai Maulí, Ngā Kaitiaki Mauri of Te Ohaakii a Hine National Network Ending Sexual Violence Together (Kautaha Fekau‘aki Fakafonua ki hono Kaungā Fakangata ‘o e Fakamamahí) mo ha kau fakatotolo Mauli.

‘Oku fakatokanga‘i ‘e he fokotu‘utu‘u ko e Hōkai Rangi meí he Poutama | Potungāue ki he Ngaahi Pilīsoné (Department of Corrections), ‘a e fiema‘u ke faka‘apa‘apa‘ia ‘a e tu‘unga fakaetangatá mo fakahoko ha fakaakeaké ‘i he kotoa ‘o ‘ene ngaahi ngāué pea mo e kakai ‘oku nau tauhiá pea poupou atu ki he ngaahi ola ki he tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kakai Maulí.

‘Oku fakapa‘anga ‘a e Family Start ‘e he Potungāue Oranga Tamariki pea fakahoko atu ia ‘e he ngaahi kautaha fakahoko ngāue ‘i he komiunitií. Talu ‘a ‘ene lelei mai meí he 1998, ko e Family Start ko ha polokalamá ‘a‘ahi tōmu‘a atu ia ki he ngaahi ‘apí, ‘oku fakama‘u ai ‘a e tokangá ki he fānaú. ‘Oku ngāue ‘a e polokalamá mo e kāingá ke fakalelei‘i ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e mo‘ui, ako, mo e ngaahi vā feohi ‘a e fānaú. ‘Okú ne vakai‘i ‘a e ‘ātakai ‘o e tama ko iá, tūkunga ‘oku ‘i ai honau fāmilí pe kāingá, pea mo ‘enau malu mo haó. ‘Oku ta‘u‘atāina pē ‘a e kau ia ki he polokalamá, pea ‘oku poupou atu ki he ngaahi fāmili mo e kāinga ‘oku nau fekuki mo ha ngaahi faingata‘a pe palopalema ‘e ala matu‘utāmaki ai ‘a e mo‘ui lelei, ako mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a ha ki‘i tamasi‘i pe ta‘ahine.

‘I ha ngāue atu ki ha ngaahi ui ‘i he laui ta‘u meí ha kakai tokolahí kuo nau hao mai, kau taki fakakomiuniti, iwi mo e kakai Maulí, Komisoni ki he Ngaahi Totonu ‘a e Tangatá (Human Rights Commission) mo e Kautaha Fakatahataha ‘a Māmaní (United Nations), ‘oku lolotonga vakai‘i ai ‘e he Faka‘eke‘eke ‘a e Komisoni Fakatu‘i ki he Ngaohikovia Lolotonga ‘o Hanau Tauhí (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care) ki he ngaahi me‘a na‘e hoko ki he fānau, to‘utupu mo e kakai lalahi na‘a nau nofo ‘i ha ‘api tauhí. ‘E fakahoko atu ‘e he faka‘eke‘eké ha ngaahi fokotu‘u ‘i he 2023 felāve‘i mo e founga ke toe lelei ange ai ‘a e tauhi ‘oku fakahoko atu ‘e Aotearoa Nu‘u Sila ma‘á e fānaú, to‘utupú mo e kakai lalahi tu‘u lavea ngofuá.

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e liliu?

‘Oku te‘eki ai ke tau ‘oatu ha tokanga fe‘unga ‘i Aotearoa Nu‘u Sila ki he ngaahi sēvesi malu, tu‘upau mo taau ki he fakaakeaké mo e toe foki ki he mo‘ui leleí. Ko ‘etau ngaahi sēvesí ‘oku nau fakahoko pē ha fo‘i founa ngāue pē ‘e taha ke ne kātoi ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē. ‘Oku fa‘a lava ke fakavave‘i, taimi nounou mo tu‘utu‘unia pē ‘eni. ‘Oku fu‘u tu‘o lahi ‘a hono teketeke‘i ‘o e ngaahi founa Mātauranga Māori ki he tafa‘akí.

‘Oku fiema‘u ke tau sivi fakafuofua‘i ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he ngaahi sēvesí pea fakahoko hano fo‘u ‘o ha sēvesi mataotao ki ha fakaakeake mo e fakafokifoki ‘o e mo‘ui ke ne fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a e tangata whenua mo e ngaahi komiunitií, kau ai ‘a e kakai Pasifikí, fānaú mo e to‘utupú, LGBTQIA+, kau toulekeleká, kakai faingata‘a‘ia fakaesinó mo e ngaahi komiunitií fakamatakatalí. ‘E ngalingali ‘e iku atu ‘eni ki hano hiki hake ‘o e ‘inivesi ‘i hono fakamālohi‘i ange ‘o e ngaahi sēvesi mo e tokoni lolotongá mo ha ngaahi ‘ilo fo‘ou te ne to‘o atu ‘a e luma ‘o e fakamamahí pea fakamālohi‘i ange ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi komiunitií, kau ai ‘a e ngaahi founa fakaakeake ‘i he founa ‘a e kakai Maulí.

Ko e founa ngāue ‘oku uho‘aki ‘a e kāingá ‘okú ne fakamahu‘inga‘i ‘a e fihi ‘a e ngaahi vā ‘i he loto‘i kāingá pea ‘okú ne fakatokanga‘i ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi vaá ki hono tokonia pe fakafe‘ātungia‘i ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a ha tokotaha. Ko hono fakahoko atu ko ia ‘o e ngaahi sēvesí ‘i ha founa ‘oku fakatefito ‘i he kāingá ‘okú ne fakafaingmālie‘i ai ‘a e malú mo e taliuí. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ma‘u pē ‘eni ia ‘e hoko ai ha fakalelei ki he kupu ‘o e kāingá na‘e hoko ai ‘a e fakamamahí. ‘Oku ‘ikai foki ‘uhinga ia ‘oku toki poupou‘i pē ha kakai fakataha mo hanau hoa/mali. Ka ‘oku ‘uhinga ‘a e fakatefito ‘i he kāingá ki he fakakaukau ‘oku poupou‘i ‘a e kakaí ‘e honau ngaahi kupu fekau‘aki kuo nau filí, ‘aki ‘a ‘enau ‘ilo‘i ‘a e malu, malu‘i, tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui mo e taliui ki ai ‘a e ngaahi mēmipa kotoa pē ‘o e whānau, hapū mo e iwi.

“

‘Oku fiema‘u ke tau fakafālahi atu ‘a e ngaahi hala ki he fakaakeaké ‘oku tau ‘oatu ma‘a kinautolu kuo hao mai... ko hono mo‘oní ‘oku lahi ‘a e ngaahi hala ‘e fe‘unga ange ia mo e ngaahi ‘ulungāanga fakafonuá pea mo e ngaahi founa kehe kotoa pē ‘oku tau ō mai mo ia mei hotau ngaahi ‘ilo‘i‘anga ‘oku fakafetuiakí.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e... TANGATA WHENUA?

‘E fakava‘e‘aki ‘a e ngaahi ngāue ‘a e pule‘angá mo e komiunitií ke fakalelei‘i ‘aki ‘a e tu‘unga lelei ‘o e mo‘ui ‘a e kāingá pea fakamālohi‘i ‘aki ‘a e ‘ilo ‘a e kakai Maulí pea mo hono ngāue‘aki ‘o e ngaahi ‘ulungāanga mo e ngaahi founa ‘oku fakamahu‘inga‘i meí he ngaahi founa ngāue ‘a e kakai Maulí. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ki he ngāue fakataha mo e tangata whenua ke fa‘u mo fakahoko ‘a e ngaahi sēvesi kakato ‘oku feinga ki ai ‘a e kāingá. Ke poupou ki hení, kuo tukupā ‘e he pule‘angá ki ha ngāue pau ma‘á e ngaahi kautaha ngāue ‘i he founa ‘a e kakai Maulí ke fa‘u‘aki ha ngaahi sēvesí ‘oku tu‘u ‘i he ngaahi vāhengá ma‘á e kakai ‘oku ‘i ai hanau ngaahi lavea faka‘atamai na‘e tupunga meí ha fakamamahi natula fakalielia.

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e...FĀNAÚ MO E TO‘UTUPU?

‘E uesia ‘e he feangai mo e ngaahi a‘usia ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e/pe fakamamahi natula fakalieliá meí he kei ta‘u si‘í ‘a e ngaahi tō‘onga mo e ngaahi ‘ulungāanga ‘i he hoko ko ia ko ha tokotaha lahí. ‘E lahilahi ange ‘a e faingamālie ke tui ai ‘a e fānau mo e to‘utupu ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi ‘api mo e ngaahi komiunití ‘oku hoko ai ‘a e fakamamahí, ko e fakamamahí ko ha me‘a angamaheni pē ia. Ke langa hake ‘a e ivi mo e pōto‘i ngāue ‘i he ngaahi komiunití ke hoko ai ha fakaakeake mo ha fakafokifoki ‘o e mo‘uí, ‘oku fiema‘u ke ‘oatu ‘a e ngaahi me‘angāue mo e ngaahi faingamālie koe‘uhí ke lava ai ‘a e tokotaha kotoa pē ‘o fakahoko ha fetalanoa‘aki tau‘atāina mo mo‘oni, fakataha, fekau‘aki mo e tupulaki lelei hake ‘i he‘ete tangatá pe fefiné pea mo e mahu‘inga ‘o e ngaahi vā feohi ‘oku fefaka‘apa‘apa‘akí mo felotoí. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ‘e ma‘u atu ‘e he fānau mo e to‘utupú ‘a e tokoni ‘oku nau fiema‘u ke nau fakaakeake ai meí ha ngaahi a‘usia fakamanavahē ‘i he kuohilí. Te nau toe mateuteu ange foki ki ha ngaahi vā feohi lelei mo tupulaki ‘i he kotoa ‘o ‘enau mo‘uí ‘o a‘u ki he ‘enau hoko ko e kakai lalahí.

“

‘Oku tau fiema‘u ha ngaahi ako mo ha aka ngāue pau ‘oku fakama‘u ai ‘a e tokangá ki he fengāue‘aki mo e kakai tangata kuo nau hao maí...‘i he kotoa ‘o e ngaahi sēvesi fakapolofesimalé...‘oku si‘isi‘í ‘a e tokanga fakalūkufua ki he fengāue‘aki mo e kakai tangatá.

Tokotaha Ma‘u Fakataha, fetalanoa‘aki ki he Fokotu‘utu‘u Fakafonuá

‘E anga fēfē ‘a hono uesia ‘e he liliú ni ‘a e ... KAKAI TANGATA ‘OKU UESIA ‘E HE FAKAMAMAHİ?

‘Oku tokolahi ha kakai tangata ‘oku uesia ‘e he fakamamahı ‘i he fāmilí mo e fakamamahı natula fakalieliá ‘i he’enau kei fānaú pe to’utupú. ‘Oku fiema‘u ‘e he kakai tangatá ke ongona mo fakatokanga‘i kinautolu ‘i he ngaahi fetalanoa‘aki ki he fakamamahı, pea mo e maumau fakavaha‘a-to’utangata ‘oku fa‘a lahi ange ai ‘a e tokangá ia ki he kakai fefiné mo e fānaú. ‘Oku nau fie ongo‘i ‘oku fai ange ha poupou ke nau feinga atu ai ke ma‘u ha tokoni ke fai ai ha ngāue ki he’enau ngaahi a‘usia na‘e fakamanavaheé pea mo nau fakaakeake ai, meí ha ngaahi sēvesi mo ha kau ngāue fakapolofesinale ‘oku nau pōto‘i, ‘atā mo ma‘u ngofua. Ko hono fakalahi hake ‘o e mafai ngāue ki he fakaakeaké ‘e kau ai hano vakai‘i ‘e he pule‘angá pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi tōnounou ‘i he ngaahi sēvesi tokoní, kau ai ‘a e ngāue fepoupouaki mo e ni‘ihí kehé (peer support), ma‘á e kakai tangata ‘oku uesia ‘e he fakamamahı, pehē foki pe ‘oku fiema‘u ke fakahoko ha ‘inivesi lahi ange ‘i he tafa‘aki ko ‘ení.

Ngaahi Ngāué

Liliu Onó: Nga‘unu atu ki ha mafai lahi ange ki he fakaakeaké

Ngāue 33: Fakahoko hano ‘analaiso ‘o e ngaahi sēvesi mo e ngāue atu ki he fakaakeaké ke vakai‘i ‘a e ngaahi tōnounou mo e ngaahi faingamālié

Ngāue 34: Fa‘u ha ako mo ha ngaahi nāunau ma‘á e mātu‘á, kau tauhifānaú, mo e kāingá

Ngāue 35: Fa‘u ha ngaahi sēvesi Mauli fakakolo ki he fakaakeake mo e fakafokifoki ‘o e mo‘uí meí ha fakamamahı natula fakalielia

Ngāue 36: Fakalōloa mo fakalahi atu ‘a e ngaahi polokalama ‘oku fakatefito ‘i he kāingá

Ngāue 37: Fakalōloa mo fakalahi atu ‘a e ngaahi tokoni tōmu‘a ‘oku fakatefito ‘i he kāingá

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 42 ‘o e Palani Ngāué

Ako mo muimui‘i ‘a e fakalakalaka kuo hokó

‘Oku fokotu‘u atu ‘e he fuofua Palani Ngāuē ‘a e ngaahi ngāue pau mo taimi nounou ki he ta‘u ‘e ua ka hokó. ‘E vakai‘i pea fakafo‘ou fakata‘u ‘a e Palani Ngāuē.

Ke fua ‘a e fakalakalaka atu ke a‘usia ‘a e ngaahi liliú, ngaahi olá, pea ‘i he aofangatukú, ‘a e ngaahi misí mo e vīsoné, ‘e fiema‘u ki ai ha ngaahi fa‘ahinga me‘afua kehekehe. ‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Te Aorerekura ha ngaahi ola ‘oku mau fie sio ki ai ‘i he hala fononga ki he tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí, ‘oku fa‘a ‘iloa ko e ngaahi ola taimi lotolotó (intermediate outcomes). ‘E fakatahataha‘i ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘uí, ngaahi founiga fua ‘oku lolotonga ngāue‘akí mo e ngaahi fakamo‘oni ki he ngaahi olá ni ‘i ha fa‘unga me‘afua ‘e fakakau ki ai ha ngaahi me‘afua lolotonga mo fo‘ou.

‘Oku fokotu‘u atu ha tatau fakaangaanga ‘o e fa‘unga fuá ‘i he peesi hokó (peesi 70). ‘E kaungā fo‘u fakataha ‘a e ngaahi me‘afuá mo e tangata whenua, ngaahi komiunitií, mo e ngaahi sekitoa mataotaó koe‘uhí ke tau ma‘u ha fa‘unga me‘afua ‘oku nau fua ‘a e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘ingá pea te ne lava ‘o muimui‘i ‘a e ngaahi fakalakalaka ki hono fakangata ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. ‘E hoko ai ha ngaahi vā fefalala‘aki mā‘olunga, fengāue‘aki mo fefaka‘apa‘apa‘aki ke ma‘u ai ‘a e ‘ilo, ngaahi faka‘amu mo e ngaahi fiema‘u ‘a e ngaahi komiunitií ke ne takiekina ‘a hono fa‘u ‘o e ngaahi me‘afuá mo hono ‘analaiso ‘o e fakamatatalá.

‘Oku mau ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi matavaivai ‘i he‘emau ngaahi tānaki fakamatatala ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá. Hangē ko ‘ení, ‘oku mau ‘ilo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatatala falala‘anga kau ki he fakamamahi ‘oku ngāue‘aki ki he kakai faingata‘a‘ia fakaesinó, fānaú, to‘utupú, kau toulekeleká, ngaahi komiunitií fakamatatakáli mo e LGBTQI+ mo ha ngaahi toe fa‘ahinga kehe ange. ‘Oku fiema‘u ke fokotu‘u ha ngaahi

fakahinohino ngāue ke fakapapau'i 'oku tānaki 'a e ngaahi fakamatalá ni 'e he ngaahi kautaha kehekehe kau ai 'a e ngaahi sēvesi mataotao ki he fakamamahí, kau Polisí, ngaahi poate mo'uí, mo e ngaahi sēvesi ki he kakai faingata'a ia fakaesinó.

'Oku 'osi fakatokanga'i lahi ia 'oku 'i ai 'a e tu'unga mā'ulalo 'i hono līpooti 'o e ngaahi fa'ahinga fakamamahi kotoa pē 'i he ngaahi komiunitī fakamatatakálí, ko ia ai kuo faingata'a ke ma'u ha 'ata mo'oni 'o e ngaahi palopalema 'oku tau fehangahangai mo iá.

'E hoko hano toe tokanga'i fakalūkufua mo hono muimui'i 'o e Te Aorerekura 'o fou 'i he ngaahi fengāue'aki hokohoko, fakataha mo ha ngaahi fakalelei ki he tānaki fakamatalá mo hono līpootí. 'E 'i ai ha fakataha fakata'u fakafonua ki he pule'angá, tangata whenua, ngaahi komiunití, ngaahi sekitoa mataotaó ke nau fakatahataha mai ai 'o feako'aki meí he ngaahi me'a kuo 'osi fakakahokó, ngaahi me'a 'oku ngāue leleí, ma'a hai, pea ko e hā hono puipuitu'a, pea mo e ngaahi tafa'aki 'oku fiema'u ke fakahoko ki ai ha liliu. Hili 'a e fakataha fakata'u, 'e fakatonutonu leva 'a e Palani Ngāue 'oku ō fakataha mo Te Aorerekura.

'E ngāue vā ofi 'a e pule'angá mo e kakai 'oku uesia 'e he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ke mahino 'a e me'a 'oku fiema'u ke liliú pea mo e tafa'aki 'oku fiema'u ki ai ha ako lahi ange.

'E toe ngāue foki 'a e pule'angá mo e komiunitī fakatotolo ki he fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ke kei hokohoko atu 'a hono 'ilo'i 'o e ngaahi faingamālie ke kamata'i mo fakapa'anga ai 'a e fakatotolo 'oku fiema'u ke poupou ki he'emaú fakahoko atu 'a e Te Aorerekura.

“ 'Oku fekau'aki 'eni mo hono tānaki 'o e ngaahi fakamo'oní 'i ha founa kehekehe 'i ha māmani 'oku vave 'a 'ene feliliuakí. Ko e ako hokohokó 'oku fiema'u ia ke vave mo liliu ngofua, meí ha ngaahi ma'u'anga fakamatala fo'ou 'o hangē ko e ngaahi le'o 'o e ngaahi kupu fekau'aki, ngaahi le'o 'o e fānaú mo e to'utupú, ngaahi savea mo e ngaahi fakafuofua fakavavavevave... 'oku fiema'u ke mau mahino'i 'a e ngaahi fōtunga 'oku hā maí pea mo e ngaahi me'a 'oku hokó 'i ha founa vave ange ke ne fale'i 'a e tu'utu'uni mo e founa ngāué.

Tokotaha Ma'u Fakataha, fetalanoa'aki ki he Fokotu'utu'u Fakafonuá

'E anga fēfē 'a hono uesia 'e he liliú ni 'a e... KAKAI 'OKU UESIA 'E HE FAKAMAMAHÍ?

Ko e founa 'oku lolotonga ngāue'aki ki ai 'a e fakamatala mo e tānaki fakamatala fekau'aki mo e fakamamahi 'i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá 'oku lava ke ne hulu'i mai ai 'a e ngaahi fakakaukau fakapalatahá mo e fakapapau'i 'a e ngaahi fakafa'ahinga 'oku kau kovi ki he kakaí mo e ngaahi komiunití. Ko e fakamatala 'oku tānaki mo tauhi 'e he pule'angá fekau'aki mo e ngaahi komiunití 'oku fiema'u ia ke fokotu'u ki ai 'a hono puipuitu'a mo fakatonulea'i totonu mo e ngaahi komiunití ke fakalahi ai 'a e 'ilo fakalūkufua ki he ngaahi me'a 'oku ngāue ke ta'ofi'aki, tali atu mo fakaakeake aí, ma'a hai, pea ko e hā 'a e ngaahi puipuitu'a ki aí. Tānaki atu ki aí, 'oku fiema'u 'a e pule'angá ke ngaūe fakataha mo e ngaahi komiunití ke fa'u ha ngaahi ma'u'anga fakamatala fo'ou mo kehekehe, ngaahi founa tānaki fakamatala mo ha ngaahi founa ki hono fevahevahe'aki 'o e 'iló, pea mo fakapa'anga foki ha fakatotolo 'oku tataki 'e he komiunití.

Ngaahi ola ke fuá

Tukunga iho – Ngaahi ola ‘oku ma‘ú

- Haumaru – ‘Oku malu mo hao pea malu‘i ‘a e kakaí
- Whakawhirinaki – Ko ha kakai ‘oku ‘i ai ha‘anau ngaahi vā fakafekau‘aki fefalala‘aki
- Mana motuhake – ‘Oku ma‘u ‘e he kakaí ‘a e tau‘atāina ke nau takitaha pule‘ia pē ia mo e tau‘atāina ke fili
- Ngākau whakautu – ‘Oku faka‘apa‘apa‘ia ‘a e kakaí neongo ai pē pe ko hai kinautolu
- Tūhono – ‘Oku fehokotaki ‘a e kakaí mo e ni‘ihī kehe ‘oku nau poupou atu ki he tu‘unga lelei ‘a ‘enau mo‘ui
- Poipoī wairua – ‘Oku ‘ō‘ōfaki mo tokangaekina ‘a e kakaí

Ko hono fakangata ‘o e fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá ‘i he kotoa ‘o Aotearoa Nu‘u Silá

Ko e lahi ‘o ‘ene hokó mo hono līpooti ‘o e ngaahi sitetisitika kau ai ‘i he kotoa ‘o e ngaahi komiunitī kehekehe

Ko e ngaahi ola te mau fuá ki hono foua ‘o e fa‘unga ngāue ‘e he kakai kotoa pē

- ‘E mahino ki he fānaú mo e to‘utupú ‘a e ngaahi vā ‘oku leleí, founiga ki he kumi ha tokoni, pea mo e lava ke ma‘u ha ngaahi sēvesi ‘oku fakataumu‘a-pau kiate kinautolu
- ‘Oku faitokonia ‘a e kakai fakafo‘ituituí mo e kāingá ke nau fakaakeake mo ikuna‘i ‘a e a‘usia fakamanavahē ‘o e fakamamahí
- ‘Oku malu‘i, malu mo hao pea faitokonia ‘a kinautolu ‘oku nau foua ‘a e fa‘unga fakamaau‘angá
- Holo hifo ‘a hono kei kātaki‘i ‘o e fakamamahí mo e ‘ikai ha vahevahē taaú ‘i he kotoa ‘o Aotearoa Nu‘u Silá
- ‘E ma‘u atu ‘e he kakai fefiné, wāhine Māori mo ha ni‘ihī kehe ‘oku uesia ‘e he fakamamahí ha tokoni ‘oku ngāue fakataha mo kinautolu ke fakapapau‘i ‘oku nau malu mo hao
- ‘E ma‘u atu ‘e he tangata‘i fonuá, kakai Pasifikí, ngaahi komiunitī fakamatakálí, ngaahi komiunitī LGBTQIA+, kau toulekeleká, fānaú mo e to‘utupú, pea mo e ngaahi komiunitī ‘o e kakai ‘oku ‘i ai hanau ngaahi faingata‘a‘ia fakaesinó ha ngaahi sēvesi ‘oku fakataumu‘a-pau.
- ‘Oku taliui pea faitokonia ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ke nau liliu ai
- Fakahoko ‘e he ngaahi fāmilí mo e kāingá ha ngāue ke ta‘ofi ‘a e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahi fakalieliá

Ngaahi ola te mau fua ki he fa‘unga ngāue ‘oku mau langa haké

- Tukupā ‘a e pule‘angá ke ngāue ki he ngaahi tūkunga mo e ngaahi tō‘onga fakasōsiale angamahení
- Fengāue‘aki lelei ange ‘a e pule‘angá mo e ngaahi komiunitií
- Felotoi fekau‘aki mo e ‘uluaki founiga ta‘ofi
- Fa‘u, tataki mo fakahoko ‘e he ngaahi komiunitií ha ngaahi founiga solova‘anga ‘e hoko ai ha liliu
- Kau ngāue ‘oku poto, taukei fakae‘ulungāanga, mo tu‘uma‘u
- Fakafehokotaki pea faingofua hono foua ‘a e ngaahi sēvesí

Ngaahi Ngāué

Ako mo muimui‘i ‘a e fakalakalaka kuo hokó

“ Ko e nga‘unu atu ki ha fa‘unga ngāue mā‘opo‘opó ‘oku ‘uhinga ia ‘oku fiema‘u ke tau fakakaukau fakakolo, ngāue fakakolo mo fakanāunau fakakolo ke langa hake ‘a e fa‘unga fo‘oú ni. ‘E kau mai ‘a e ngaahi kautaha fakahoko sēvesi fakakoló mo kinautolu ‘oku nau faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi sēvesí ki hono fakapapau‘i ‘oku ngāue lelei ‘a e fa‘unga ngāué ‘i honau feitu‘ú. ‘E ngāue fetakinima ‘a e ngaahi komiunitī fakakoló, pule‘angá mo e ngaahi va‘a ngāue ‘i tu‘a meí he pule‘angá mo e kau fakatotoló ki ha ngaahi taumu‘a fakalūkufua, ‘o faka‘āsili ai ‘a e ngaahi feinga fakatokolahí.

Herbert mo MacKenzie, (2014: 5)

Ngāue 38: Hokohoko atu hono fa‘u mo fakalelei‘i ‘a e fa‘unga akó ‘i hono tānaki ‘o ha ngaahi fakamo‘oni mo ha ngaahi le‘o

Ngāue 39: Fengāue‘aki fakataha ke aofangatuku ha fa‘unga me‘afua

Ngāue 40: ‘Inivesi ‘i he muimui‘i ‘o e fakalakalaká mo e akó ke langa hake ha ma‘u‘anga fakamo‘oni ki he ‘uluaki founiga ki he ta‘ota‘ofi

‘Oku lava ke ma‘u atu ha fakaikiiki lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi ngāué ni ‘i he peesi 46 ‘o e Palani Ngāué

Pepa Fakalahi

Ngaahi lea mo honau ‘uhinga

Ngaahi Ma‘u‘anga Fakamatalá

Ngaahi lea mo honau ‘uhinga

Ko e ableism ko ha filifilimānako ia mo ha fakakaukau fakapalataha ki he kakai faingata‘a‘ia fakaesinó pea ‘oku makatu‘unga ia ‘i he pehē ‘oku mā‘ulalo ange ‘a e kakai faingata‘a‘ia fakaesinó tu‘unga ‘i honau (ngaahi) faingata‘a‘ia.

Ko e child abuse ‘oku ‘uhinga ia ki hono fakalavea‘i (‘o tatau ai pē pe ko e fakaesino, fakaeloto, pe fakalielia‘i), tō‘onga ta‘e‘ofa, ngaohikovia, fakali‘eli‘aki, pe ‘ikai fakangofua ha ngaahi fiema‘u tefito, ‘o ha tama pe to‘utupu.

Ko e colonisation (pule‘i fakakolonia) mo e racism (lau lanu) kuó na fakamo‘ulaloa‘i mo mōlia ai ‘a e ngaahi totolu ‘a e tangata whenua ‘i ha ngaahi laui to‘utangata. Kimu‘a ‘i he pule fakakoloniá, na‘e ma‘u ‘e he tāne (kakai tangatá) mo e wāhine (kakai fefiné) ha ngaahi fatongia fepoupouaki ‘i he loto‘i kāingá ‘a ia na‘e ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau ‘o e takí, mafaí mo e ‘o‘otá (ownership) ka na‘e ‘ikai fakakehekehe‘i ia kia tangata mo fefine. Na‘e iku ‘a e pule fakaloloniá ke hoko ai ha ngaahi mole kehekehe: ko e motu ‘a e fehokotaki ki he kelekele fakafāmilí, mole atu ‘a e te reo (lea ‘a e kakai Maulí) pea movetevete ai ‘a e fa‘unga fakasōsiale ‘a e kakai Maulí, kau ai ‘a e ngaahi fa‘unga ‘o e kāingá. Ko e ngaahi molé ni na‘á ne maumau‘i ai ‘a e lava ‘e he kakai Maulí ‘o hokohoko atu ‘e enau paasi atu ‘a honau ngaahi tukufakaholó (ngaahi to‘onga mo e founa fakafonuá) mo e ‘ilo ‘a e kakai Maulí ki ha ngaahi to‘utangata hokohoko.

Ko e communities (ngaahi komiuniti) ‘oku ‘uhinga atu ia ki he ngaahi kulupu ‘o ha kakai ‘oku nau nofo ‘i ha feitu‘u tatau pe ‘oku nau fe‘inasi‘aki ‘i honau ngaahi tupu‘angá pe ko ha ngaahi me‘a ‘oku nau manako ai. ‘I loto ‘i he ngaahi komiuniti hono kotoa, ‘oku mahu‘inga ke fanonga ‘a e ngaahi fakakaukau ‘a kinautolu ‘oku uesia lahi taha ‘e he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

Ko e disabled people (kakai ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesino) ‘oku ‘uhinga atu ia ki he kakai ‘oku ‘ilo‘i‘aki ‘i he New Zealand Disability Strategy ‘o ngāue‘aki ‘a e sīpinga fakasōsiale ki he faingata‘a‘ia, ‘a ia ‘oku faiatau mo e faka‘uhinga lea ‘i he United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Konivēsio ‘a e Ngaahi Pule‘anga Fakatahatahá

ki he Ngaahi Totonu ‘a e Kakai ‘oku ‘i ai Hanau Ngaahi Faingata‘a‘ia pe UN CRPD). ‘Oku hoko ‘a e ngaahi faingata‘a‘ia ‘i he taimi ‘oku fehangahangai ai ‘a e kakai ‘oku ‘i ai hanau fainga‘a‘ia fakaesinó mo ha ngaahi fakafe‘ātungia ‘i he sōsaietí. Ko e disabled people: "... ‘oku kau ki ai ‘a kinautolu ‘oku ‘i ai hanau faingata‘a‘ia fakaesino, fakaeloto, fakae‘atamai pe fakaeongo taimi lōloa ‘a ia ‘i ha‘anau fehangahangai mo ha ngaahi fakafe‘ātungia kehekehe ‘e ala faingata‘a ai ‘a ‘enau kau fakalelei atu ki he sōsaietí ‘i ha tu‘unga vahevahē tatau mo e nī‘ihi kehē." (CRPD, Kupu 1 Taumu‘á).

Ko e elder abuse and neglect (ngaohikovia mo fakali‘eli‘aki ‘o e kau toulekeleká) ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaohikovia fakaesino, fakalielia‘i, pe fakae‘atamai/fakaeloto pea mo e fakamamahi‘i ‘o e kau toulekeleká, ngaohikovia fakapa‘anga, pea mo e/pe ‘ikai ke fakalato ‘a e ngaahi fiema‘u tefito fakaesino, fakaeloto, mo fakafaito‘o ‘a e tokotaha toulekeleká.

Ko e ethnic communities (ngaahi komiuniti fakamatakali) ‘oku kau ki ai ‘a e kau toki hiki fo‘ou maí, kau kumi hūfanga kimu‘a ange, kau nofonua fuoloa, pea mo kinautolu na‘e fanau‘i ‘i Nu‘u Sila ka ‘oku nau lau honau matakali ko ha ‘Afilika, ‘Ēsia, Konitinēniti ‘Iulope, ‘Amelika Latina mo e Hahake Lotoloto kinautolu.

Ko e families and whānau (ngaahi fāmilí mo e kāingá) ‘oku ‘uhinga atu ia ki ha ngaahi kulupu fekāinga‘aki mo e nofo ‘a kāinga ‘a e kakai Maulí kau ai ‘a e ngaahi fāmili ofi mo e kāingá, ngaahi fāmili kuo nau fili ki aí, mo e kāinga pē ‘i honau tukufakaholo Maulí.

Ko e family violence and sexual violence system (fa‘unga ngāue ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá) ‘oku ‘uhinga atu ia ki he lao, tu‘utu‘uni ngāue, ngāue, ngaahi founa fakangāue, mo e kakai ‘oku nau kau ‘i hono ta‘ota‘ofi mo e fakahoko atu ‘o ha ngāue ki he fakamamahi ‘i he fāmilí mo e fakamamahi natula fakalieliá.

Ko e gender (fakafa‘ahinga ‘o e tangatá mo e fefiné) ‘oku ‘uhinga atu ia ki he ‘ilo‘i‘anga fakasōsiale mo fakafo‘ituitui ‘o ha tokotaha ko ha tangata, fefine, pe ‘ikai ongo‘i tangata pe fefine (non-binary) ia. ‘E ala kau ki ai ‘a e fa‘ahinga ‘oku ongo‘i loto ‘e ha tokotaha (‘gender identity’), pea mo e/pe fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘oku tala ki tu‘a (‘gender expression’) ‘e ha tokotaha ‘i

Ngaahi lea mo honau ‘uhinga hoko atu

he‘ene mo‘ui faka‘ahó. ‘I he Te Aorerekura, ko e ‘kakai gefine’ ‘oku fakakau ki ai ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku nau pehē ko e gefine kinautolu, kau ai ‘a kinautolu kuo nau liliu gefiné. ‘E malava ke kehe ‘a e tu‘unga tangata pe gefine lolotonga ia ‘o ha tokotaha meí he tu‘unga na‘e lēkooti ‘i hono fā‘ele‘í pea ‘e malava ke kehe ia meí he me‘a ‘oku fakahā atu ‘i he‘ene ngaahi pepa fakamatala fakalao lolotongá. ‘E lava ke liliu ‘a e tu‘unga tangata pe gefine ‘o ha taha ‘i ha vaha‘a taimi. ‘E ‘i ai ha kakai ia ‘e ni‘ihí ‘e ‘ikai ke nau fie ‘ilo‘íaki kinautolu ia ha fa‘ahinga tangata pe gefine.

Ko e Integrated Responses (Ngaahi Ngāue kuo Fakatahataha‘i) ‘oku kau ai ‘a e kau fakataha ‘a e ngaahi kautaha ‘a e pule‘angá mo e ngaahi kautaha ‘i tu‘a meí he pule‘angá, pea mo e ngaahi sēvesi mo e ngaahi polokalamā tokoni fakakomiunití ke nau ngāue ko ha fa‘unga pē ‘e taha ke ‘oatu ha tokoni mo ha poupou ‘oku malu, taau, mo kakato ‘oku fiema‘u ‘e he kakaí. ‘Oku ma‘u atu ‘e he kakaí ha tokoni takatakai ‘oku ma‘u ngofua ‘o fakafou ‘i he founa ‘oku ngāue fakatahataha. Ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘i loto ‘i he ngaahi ngāue kuo fakataha‘í te nau fakamu‘omu‘a ‘a e malu, ngaahi fiema‘u, mo e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘a e kakai kuo uesia ‘e he fakamamahí. ‘Oku fakahoko ‘e he ngaahi kautahá mo e kau ngāué ha ngāue fakatokolahi ‘oku fakatefito ‘i he‘enau fe‘inasi‘aki ‘i he tu‘unga mahino tatau pea nau ‘ilo ‘a honau fatongia ‘i he ‘ātakai ‘o e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e fakamamahí natula fakalielia. ‘Oku fakamatala‘í ‘e he ngaahi ngāue kuo fakatahataha‘í ‘a e sitepu hono hoko ‘o fakalaka atu ia ‘i he fokotu‘utu‘u ‘o e ngaahi sēvesi.

Ko e maná (ngeiá) ko hono fakahaa‘í ia ‘o e ivi fakalaumālie mo e ivi takiekina ‘o ha tokotaha. ‘Oku malava ke tukufakaholo hifo ‘eni pe ko hono fakafeke‘aki atu ia ki ai. ‘Oku ‘ikai malava ke to‘o ‘a e maná, pe ‘e uesia. Ko hono tonú pē ia. Ko e ngaahi to‘onga ‘oku nau ta‘ofi ‘a e a‘usia ‘o e maná ko hono maumau‘í ia ‘o e tapú, pea ko ha ngaahi to‘onga ia kuo tupu meí ha ngaahi a‘usia na‘e fakamanavahē. ‘Oku malava ke ngāue‘aki ‘a e maná ke hoko ai ha liliu mo‘onia ke ma‘u ai ‘a e tu‘unga lelei ‘a e mo‘ui ‘aki hono kamata‘í ‘o ha ngaahi to‘onga langa hake ‘oku taau mo e maná.

Ko e Pacific peoples (ngaahi kakai ‘o e Pasifikí) ko ha kupu‘í lea ia ‘oku ngāue‘aki ke fakafofonga‘í ‘a e tātānaki ‘o e ngaahi kakai meí he ngaahi fonua kehekehe: Kakai Kuki ‘Ailani, Fisi, Kilipati, Niuē, Ha‘amo, Tokelau, Tonga mo e Tuvalu. ‘Oku kau ‘i hení ‘a e kakai na‘e fanau‘í ‘i Aotearoa Nu‘u Silá. ‘Oku mahu‘inga ‘a hono mahino‘í ‘o e ngaahi fakehekehé ni ki ha fa‘ahinga ngāue ‘oku tataki ‘e he kakai Pasifikí.

Ko e people impacted by violence (kakai kuo uesia ‘e he fakamamahí) – Ko ha kupu‘í lea fakakau kātoa ‘eni ‘oku ngāue‘aki ke fakamatala‘í ‘a e kakai kuo nau a‘usia ha fakamamahí ‘i he fāmilí mo e/pe fakamamahí natula fakalielia. Ko e ngaahi kupu‘í lea hangē ko e ‘victim’ (tokotaha na‘e hoko ki ai ha faihia) mo e ‘survivor’ (tokotaha kuo hao mai) ‘oku toki ngāue‘aki pē ia ‘i he taimi ‘oku fakahoko tatau (quote) atu ai ha lea ‘a ha tokotaha.

Ko e people using violence (kakai ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí) – Ko ha kupu‘í lea fakakau kātoa ‘eni ‘oku ngāue‘aki ke fakamatala‘í ‘a e kakai kuo nau ngāue‘aki ‘a e fakamamahí ‘i he fāmilí mo e/pe fakamamahí natula fakalielia ki ha tokotaha kehe.

Ko e Tangata whenua (kakai tu‘ufonuá) ‘oku ‘uhinga ia ki he ‘kakai ‘o e kelekele na‘e nofo ai ‘a ‘enau fanga kuí’ pea ‘oku ‘uhinga ia ki he kakai, whānau, hapū, tangata whenua, ko e kakai tu‘ufonu ‘o Aotearoa Nu‘u Silá.

Ko e twin-track (vaa‘ihala māhangá) ko e taimi ia ‘oku fa‘u ai ‘a e ngaahi sēvesi fakalükufuá ke ne malava ‘o ngāue mo ha ngaahi komiunití pau, lolotonga íá ‘oku ‘i ai pē ha ngaahi sēvesi mavahe ia ‘oku fa‘u makehe ma‘á e ngaahi komiunití ko ‘ení. ‘Oku malava ‘i he founa vaa‘ihala māhangá ke ‘i ai ha fili ‘a e kakai ‘oku nau fiema‘u ‘a e tokoní ki he ngaahi sēvesi te nau fakalato ‘a ‘enau ngaahi fiema‘ú.

Ko e whānau ‘oku ‘uhinga ia ki he kāinga ofi pe kulupu fakafāmili ‘oku fakalaka atu ‘i he fāmili tonú, hapū mo e iwi ‘o ha tokotaha. ‘Oku toe kau foki ai mo e kakai ‘oku ‘ikai ha‘anau kāinga fakaetoto ‘o hangē ko e ngaahi kangāme‘á mo ha kau poupou kehe.

Ngaahi Ma‘u‘anga Fakamatalá

Angelakis, I, Austin, J & Gooding, P. 2020. ‘Association of Childhood Maltreatment With Suicide Behaviors Among Young People: A systematic review and meta-analysis’, JAMA Network Open, vol. 3, no. 8, pp. 1-15.

Auditor-General. (2021). Auditor-General's Overview. Retrieved from Controller and Auditor-General - Tumuaki o te Mana Arotake: <https://oag.parliament.nz/2021/joint-venture/overview.htm>

Backbone Collective. 2017. All Eyes on the Family Court.

Backbone Collective. 2017. Seen and not Heard: Children in the New Zealand Family Court.

Beres, Melanie. 2017. “Preventing adolescent relationship abuse and promoting healthy relationships.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

Carne, Sarah et al. 2019. “Using systems thinking to address intimate partner violence and child abuse in New Zealand.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

Chief Victims Advisor to Government. 2019. Te Tangi o te Manawanui Recommendations for Reform, Hāpaitia te Oranga Tangata Safe and Effective Justice, Wellington.

Clark, T., Fleming, T., Bullen, P., et. al. 2013. Youth’12 Overview: The health and wellbeing of New Zealand secondary school students in 2012. Auckland: The University of Auckland.

Dickson, S. 2016. Building Rainbow communities free of partner and sexual violence.

Dobbs, Terry Dobbs and Moana Eruera. 2014. “Kaupapa Māori wellbeing framework: The basis for whānau violence prevention and intervention.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

DPMC - Department of the Prime Minister and Cabinet. 2019. National Engagement on Tamariki Tū, Tamariki Ora New Zealand’s first child and youth wellbeing strategy and Maori Engagement Summary Report. Wellington.

E Tū Whānau Mahere Rautaki: Framework for Change (2019-2023). 2020. Ministry of Social Development, Wellington.

Fa'alau, F. and Wilson, S. 2020. “Pacific perspectives on family violence in Aotearoa New Zealand.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

FVDRC Family Violence Death Review Committee. 2014. Fourth Annual Report: January 2013 to December 2013, Health Quality & Safety Commission, Wellington.

FVDRC Family Violence Death Review Committee. 2016. Fifth Report: January 2014 to December 2015, Health Quality & Safety Commission, Wellington.

FVDRC Family Violence Death Review Committee. 2020. Men who use violence/Ngā tāne ka whakamahi i te whakarekereke, Sixth Report/Te Pūrongo tuaono, Health Quality & Safety Commission, Wellington.

Fanslow, J, Hashemi, L, Gulliver, P & McIntosh, T. 2021. ‘A Century of Sexual Abuse Victimisation: A birth cohort analysis’, Social Science and Medicine, vol. 270, no. 12, pp. 1-9.

Fanslow, J, Hashemi, L, Gulliver, P & McIntosh, T. 2021. ‘Adverse childhood experiences in New Zealand and subsequent victimization in adulthood: Findings from a population based study’, Child Abuse & Neglect, vol. 117, no. 1, pp. 1

Fanslow, J, Zarintaj, A, Hashemi, L, Gulliver, P & McIntosh, T. 2021. ‘Lifetime Prevalence of Intimate Partner Violence and Disability: Results from a population-based study in New Zealand’, American Journal of Preventive Medicine, vol. 61, no. 3, pp.1-9.

Gulliver, Pauline and Janet Fanslow. 2016. “Understanding research on risk and protective factors for intimate partner violence.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

Interim Te Rōpū. 2021. Te Hau Tangata: The scared breath of humanity, The National Strategy for Eliminating Violence, Wellington.

Kahui, S & Snively, S. 2014. Measuring the Economic Costs of Child Abuse and Intimate Partner Violence to New Zealand, The Glenn Inquiry, Wellington, New Zealand.

Lambie, I. 2018. Every 4 minutes: A discussion paper on preventing family violence in New Zealand, Office of the Prime Minister's Chief Science Advisor, Auckland.

Ministry for Women. 2015. Wāhine Māori, Wāhine Ora, Wāhine Kaha: Preventing violence against Māori women, Ministry for Women, Wellington.

Ministry of Business, Innovation & Employment. 2020. Recent Migrant Victims of Family Violence Project 2019: Final Report.

Ministry of Justice. 2021. New Zealand Crime and Victims Survey. Key findings. Descriptive statistics. June 2021. Results drawn from Cycle 3 (2019/20) of the New Zealand Crime and Victims Survey, Ministry of Justice, Wellington.

Ministry of Justice. 2019. Te Korowai Ture ā-Whānau: The final report of the Independent Panel examining the 2014 family justice reforms.

Ministry of Social Development. 2020. Elder abuse in Aotearoa: The proposed future strategy for Elder Abuse Response Services.

Ministry of Social Development – Office for Seniors. 2019. Summary of submissions: Developing a new strategy to prepare for an ageing population.

Ministry of Social Development. 2019. What is known about effective recovery services for men who have been sexually abused? An evidence review.

Murphy, Clare et al. 2013. “Understanding connections and relationships: Child maltreatment, intimate partner violence and parenting.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

National Collective of Independent Women’s Refuges. 2018. There was no other way out: Exploring the relationship between women’s experiences of intimate partner violence and their self-harm, suicidal thoughts, and suicide events.

New Zealand Productivity Commission. 2015. More effective social services.

Nicholas, G. Foote, J. Taylor, A. Carswell, S. Wood, D. Winstanley, A. & Hepi, M. 2014. Getting it together: A transformed system to reduce family violence and child abuse and neglect in New Zealand, The Glenn Inquiry, Auckland.

Office of the Children’s Commissioner. 2019. What makes a Good Life?

Office of the Ombudsman. 2020. Making Disability Rights Real, Whakatūturu Ngā Tika Hauātanga.

Our Watch. 2015. Change the story: A shared framework for the primary prevention of violence against women and their children in Australia. Melbourne, Australia.

Pacific Advisory Group. 2012. Nga Vaka o Kāiga Tapu: A Pacific Conceptual Framework to address family violence in New Zealand.

Pasefika Proud. 2020. Pathways for Change (2019-2023).

Percival, T et al. 2010. Pacific pathways to the prevention of sexual violence: Full report, UniServices, Pacific Health, School of Population Health, University of Auckland, Auckland.

Pihama, L et al. 2019. Historical trauma and whanau violence, Issues Paper 15, New Zealand Family violence clearinghouse, Auckland.

Polaschek, Devon L. L. 2016. “Responding to perpetrators of family violence.” New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

Schulze, H., & Hurren, K. 2021. Estimate of the total economic costs of sexual violence in New Zealand. New Zealand: ACC.

Shakti Community Council Inc. 2017. Status of Migrant and Refugee Women in New Zealand.

Shama Hamilton Ethnic Women’s Centre Trust. 2019. Addressing sexual violence for ethnic communities.

Simon-Kumar, Rachel. 2019. “Ethnic perspectives on family violence in Aotearoa New Zealand.” The New Zealand Family Violence Clearinghouse, University of Auckland.

Social Services Committee. 2015. Inquiry into the funding of specialist sexual violence social services, Report of the Social Services Committee, Parliament of New Zealand, Wellington

Taskforce for Action on Sexual Violence. 2009. Te Toiora Mata Tauherenga: Report of the Taskforce for Action on Sexual Violence, Ministry of Justice, Wellington.

Te Ohaakii a Hine – National Network Ending Sexual Violence Together (TOAH-NNEST). 2013. Membership Tauwi Caucus. Retrieved from Te Ohaakii a Hine – National Network Ending Sexual Violence Together (TOAH-NNEST): <https://toah-nnest.org.nz/about-us/membership/tauwi>

The Auckland Co-Design Lab. (n.d.). The Auckland Co-Design Lab- Together We Discover. Retrieved from <https://www.aucklandco-lab.nz/>

The Southern Initiative and the Auckland Co-Design Lab. 2021. Activating an ecology of support: A futures visualisation project to inform integrated community response to family violence and sexual violence. Auckland.

Waldegrave, C. 2015. Measuring Elder Abuse in New Zealand: Findings from the New Zealand Longitudinal Study of Ageing (NZLSA), pp1-16.

Wehipeihana, Nan. 2019. What's working for Māori: A Kaupapa Māori perspective on the responsiveness of the Integrated Safety Response pilot to Māori: Synthesis evaluation report.

Wilkins, N. et al. 2014. ‘Connecting the Dots: An Overview of the Links Among Multiple Forms of Violence’, Centers for Disease Control and Prevention and Prevention Institute.

Wilson, D. 2016. ‘Transforming the normalisation and intergenerational whānau (family) violence’, Journal of Indigenous Wellbeing, vol. 1, no. 2, pp. 32.43.

Wilson, D. Mikahere-Hall, A. Sherwood, J. Cootes, J. Jackson, D. 2019. Wāhine Māori: Keeping safe in unsafe relationships, Taupua Waiora Māori Research Centre, Auckland.

Wilson, D & Webber, M. 2014. The People’s Blueprint: transforming the way we deal with child abuse and domestic violence in New Zealand, The Glenn Inquiry, Auckland.

World Health Organization. 2004. Preventing violence: A Guide to Implementing the Recommendations of the World Report on Violence and Health.

World Health Organization/London School of Hygiene and Tropical Medicine. 2010. Preventing intimate partner violence and sexual violence against women: Taking action and generating evidence. Geneva.

Ko e Laumālie Tu'uloa 'o e 'Ofá

Ko e Fokotu'utu'u Fakafonua ke Fakangata 'a e Fakamamahi 'i he
Fāmilí mo e Fakamamahi Natula Fakalieliá

**Te Kāwanatanga
o Aotearoa**
New Zealand Government